

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2017/3

yıl: 8 cilt: VIII sayı: 18

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
ŞIRNAK UNIVERSITY JOURNAL OF DIVINITY FACULTY
2017/3 Cilt/Volume: VIII Sayı/Number: 18
ISSN 2146-4901

Bu dergi **EBSCO** Host Research Database veri indeksi tarafından izlenmekte,
ASOS, İSAM, Akademik Dizin ve **TÜBİTAK-ULAKBİM** Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı tarafından taranmaktadır.

Sahibi/Owner

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına Prof. Dr. Abdülaziz HATİP

Yazı İşleri Müdürü/Editor in Chief

Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ

Editör/Editor

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜL

Editör Yard./Co-Editors

Yrd. Doç. Dr. A. Yasin TOMAKİN - Arş. Gör. Mustafa YILDIZ

Yayın Kurulu/Editorial Board

Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜL

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yasin TOMAKİN

Yrd. Doç. Dr. Fevzi RENÇBER

Yrd. Doç. Dr. İbrahim BAZ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet BAĞIŞ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Nurullah AKTAŞ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait UZUNDAĞ

Yrd. Doç. Dr. Muammer ARANGÜL

Yrd. Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

Yrd. Doç. Dr. Ömer Ali YILDIRIM

Yrd. Doç. Dr. Yaşar ACAT

Arş. Gör. İsmet TUNÇ

Arş. Gör. Mustafa YILDIZ

Öğr. Gör. Enes VELİ

Redaksiyon / Redaction

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yasin TOMAKİN

Baskı/Publication

Grafik Tasarım: DÜZEY AJANS 0212 417 92 92

Baskı

İLBEY MATBAA

Basım Tarihi / Publishing Date

Aralık 2017 / December 2017

Yönetim Yeri/Administration Place

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mehmet Emin Acar Yerleşkesi, 73000 Merkez/Şırnak

Tel:+90 486 518 70 75 Faks: +90 486 518 70 76

e-mail: suifdergi@gmail.com

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi hakemli bir dergi olup yılda üç sayı olarak yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup, izinsiz olarak kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

Bu Sayının Hakemleri / Academic Referees of This Issue

Prof. Dr. Abdulkadir EVGİN, Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.
Prof. Dr. Abdürrezzak TEK, Uludağ Ü.
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK, Marmara Ü.
Prof. Dr. Nurettin TURGAY, Dicle Ü.
Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK, Ağrı İbrahim Çeçen Ü.
Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ, FSM Ü.
Doç. Dr. Enver ARPA, Ankara Sosyal Bilimler Ü.
Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ, Şırnak Ü.
Doç. Dr. İbrahim PAÇACI, Aksaray Ü.
Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK, Harran Ü.
Doç. Dr. Murat SULA, Karadeniz Teknik Ü.
Doç. Dr. Mustafa ÖZKAN, Yıldırım Beyazıt Ü.
Doç. Dr. Mustafa ŞENTÜRK, Trakya Ü.
Doç. Dr. Yahya SUZAN, Dicle Ü.
Yrd. Doç. Dr. Abdullah Taha İMAMOĞLU, Trakya Ü.
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ABDÜLHADİOĞLU, Mardin Artuklu Ü.
Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBAŞ, Mardin Artuklu Ü.
Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜL, Şırnak Ü.
Yrd. Doç. Dr. Beşir ÇELİK, Hakkari Ü.
Yrd. Doç. Dr. Emin CENGİZ, Şırnak Ü.
Yrd. Doç. Dr. Emrullah ÜLGEN, Bingöl Ü.

Yrd. Doç. Dr. Fikret ÖZÇELİK, Mardin Artuklu Ü.
Yrd. Doç. Dr. Fuat KARABULUT, Atatürk Ü.
Yrd. Doç. Dr. Hacı ÖNEN, Dicle Ü.
Yrd. Doç. Dr. Harun YILMAZ, Marmara Ü.
Yrd. Doç. Dr. Hüseyfe ÇEKER, Necmettin Erbakan Ü.
Yrd. Doç. Dr. Kasım ERTAŞ, Şırnak Ü.
Yrd. Doç. Dr. Kutbettin EKİNCİ, Mardin Artuklu Ü.
Yrd. Doç. Dr. M. Fatih DUMAN, Akdeniz Ü.
Yrd. Doç. Dr. M. Şükrü ÖZKAN, Şırnak Ü.
Yrd. Doç. Dr. Mazhar TUNÇ, Hakkari Ü.
Yrd. Doç. Dr. Mehmet SALMAZZEM, Muş Alparslan Ü.
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Zülfi CENNET, Bingöl Ü.
Yrd. Doç. Dr. Osman Nuri KARADAYI, Karadeniz Teknik Ü.
Yrd. Doç. Dr. Ömer Ali YILDIRIM, Şırnak Ü.
Yrd. Doç. Dr. Süleyman GÜR, Karadeniz Teknik Ü.
Yrd. Doç. Dr. Şükrü AYDIN, Batman Ü.
Yrd. Doç. Dr. Yaşar ACAT, Şırnak Ü.
Yrd. Doç. Dr. Zeki TAN, Iğdır Ü.
Yrd. Doç. Dr. Ercan ALKAN Marmara Ü.
Dr. Duran EKİZER, Ankara Ü.

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdülbaki GÜNEŞ, Yüzüncü Yıl Ü.
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN, İstanbul Ü.
Prof. Dr. Baki ADAM, Ankara Ü.
Prof. Dr. Bünyamin SOLMAZ, Necmettin Erbakan Ü.
Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU, Atatürk Ü.
Prof. Dr. Hamdi GÜNDOĞAR, Adıyaman Ü.
Prof. Dr. Harun YILDIZ, Samsun Ondokuz Mayıs Ü.
Prof. Dr. Hülya KÜÇÜK, Necmettin Erbakan Ü.
Prof. Dr. İsmail TAŞ, Necmettin Erbakan Ü.
Prof. Dr. Mehmet Ali KIRMAN, Çukurova Ü.
Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL, Aksaray Ü.
Prof. Dr. Nihat YATKIN, Atatürk Ü.
Prof. Dr. Nuh ARSLANTAŞ, Marmara Ü.
Prof. Dr. Ömer ÇELİK, Marmara Ü.
Prof. Dr. Seyit AVCI, Ömer Halisdemir Ü.
Prof. Dr. Şamil DAĞCI, Ankara Ü.
Doç. Dr. Abdülmecit İSLAMOĞLU, Ankara Ü.
Doç. Dr. Ali Osman KURT, Ankara Sosyal Bilimler Ü.
Doç. Dr. Mehmet ÇIÇEK, Kocaeli Ü.

Tarih Boyunca Ezana Yapılan İlaveler

Hidayet AYDAR*

Özet

Bütün İslam ülkelerinde günde beş kez minarelerden okunan ve Müslümanlara namazın vaktinin geldiğini haber veren ezana, tarih içinde bazı müdahaleler yapılmıştır.¹ Arapça orijinal lafızlarına bazı ilavelerin yapılması da ezana yapılan müdahalelerden biridir. Bilindiği gibi ezan, Hz. Peygamber döneminde nihai şeklini almıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde ona bazı eklemeler yapılmıştır. Bunların bir kısmı dua, namazın önemine vurgu yapan ve ona davet içerikli ifadeler iken, bir kısmı da siyasi mesaj taşımaktadır. İşte bu makalede bunların üzerinde durulacaktır. Bunun için kısa bir şekilde bir simge olarak ezanın önemi, ortaya çıkışı ve orijinal şeklinin belirlenmesi işlenecek, ardından tarih boyunca kimlerin niçin ve ne şekilde ezana ilaveler yaptığı hususu irdelenecektir. Ayrıca ezana ilave yapmaya sürükleyen nedenler işlenecektir. Bu arada mezhep âlimlerimizin bu ilaveleri nasıl karşıladıkları ve değerlendirdikleri gibi hususlar da makalede ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ezan, ilaveler, dini semboller, Şia, Ehl-i Sünnet.

Interventions in Adhan Throughout Islamic History

Abstract

Throughout history, there had been some interventions aimed at changing the adhan, (Islamic call to prayer), which is chanted five times a day in the minarets to inform Muslim people about the time of prayer. Some of these interventions were to prevent it simply from being chanted or from being chanted in the minarets with high voice. Since these types of interventions were politically-oriented and basically had nothing to do with the Islamic sciences (disciplines), we will not focus on them specifically. Again, we will not get into that case since we already dealt with it in another article. A third type of intervention was to add some utterances to its original version. In this article, we will stay focused on that issue. We will shortly tackle the emergence of adhan, how it came about in the first place, and then we will take up the issue who in the history inserted additional utterances to adhan, and why and in which ways they did it. We will also take up the opinions of the various historical scholars of the Sunni sects about the case, how they evaluated the interventions, as well as how they reacted to those attempts.

Keywords: Intervention of adhan, additions to adhan, religious symbols.

* Prof. Dr., İstanbul Ü., İlahiyat Fakültesi, Tefsir A. B. D.
hidayetaydar@yahoo.com

1 Mesela bazı yerlerde okunması yasaklanmıştır, bazen yüksek sesle okunmasından rahatsızlık duyulduğu söylenerek sesi kısılmak istenmiştir. Öte yandan ezanın orijinal dilinin dışında başka dillerde okutulduğu da olmuştur. Türkiye Cumhuriyetinde ezanın 1932-1950 yılları arasında Türkçe olarak okunduğu bilinmektedir. Ezana yapılan bu tür müdahaleler için bkz. Hidayet Aydar, "Ezanın Tarihi Ve Başka Dillerde Okunması Meselesi", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy. 1 (2016): 5-48.

1. Dinî Bir Sembol Olarak Ezan, Ezanın Önemi ve Meşruiyeti

Lüगत anlamı itibarıyla bildirmek, duyurmak, davet etmek, ilan etmek gibi anlamlara gelen ezan,² dinî bir istilâh olarak, “kendine has lafızlarla okunan ve sözleri nassla sabit olan bir davet” şeklinde tanımlanmıştır.³ Bununla vaktinin geldiği bildirilerek⁴ farz namaza davet edilir.⁵

Ezan, milâdî 623 yılında Hz. Peygamber’in hicretinin ilk yılında Medine’de meşru kılınmıştır.⁶ Hz. Peygamber’in Mekke’de kıldığı namazlar ise ezansız ve kametsiz idi.⁷ Medine döneminde de ilk zamanlar namazın vaktini bildirmek için özel bir sembol veya simge kullanılmıyor, sadece görevli bir sahâbi, sokak ve çarşıda dolaşarak, “haydi namaza, haydi namaza” anlamında “es-salah, es-salah” diyerek çağrıda bulunuyordu.⁸ Oysa bu dönemlerde Yahudi, Hıristiyan ve Mecusilerin ibadet vakitlerini bildiren özel işaretleri vardı. Yahudiler bunun için (بوق) (bûk) denen bir boru üflüyorlardı. Hıristiyanlar (ناقوس) (nâkûs) denen bir çan çalıyorlardı. Mecusiler ise yüksek bir yerde ateş yakıyorlardı.⁹

- 2 Bkz. Râğîb el-İsfahânî, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Kur'ân* (İstanbul: Kahraman Yay., 1986), “e-z-n” md., 15; Ebû'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1414/1994), “e-z-n” md., 13; 9; Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *et-Teârîf*, thk. M. R. ed-Dâye (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1410), “e-z-n” md., 46; Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî, *el-Kulliyât Mu'cemun fî'l-Mustalahâti ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, nşr. A. Derviş ve M. el-Misrî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1412/1992), “e-z-n” md., 72; Muhammed b. Muhammed Murteza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmûa mine'l-muhakkikîn (Dâru'l-Hidâye, ts.), 34: 164; Eşref Udra, *el-Ezânu fî'l-İslâm* (Trablus, Lübnân 1414-1415/1994), 13-16; Sâdi Ebu Habib, *el-Kâmûsü'l-Fikhi Luğatan ve'Stilahan* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), “e-z-n” md., 19; es-Seyyid Ali el-Meylânî, *eş-Şehâdetu bi'l-Velâyeti fî'l-Ezan* (Kum: Merkezu'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, 1421), 11.
- 3 Bkz. Münâvî, *et-Teârîf*, “e-z-n” md., 46; Ebû'l-Bekâ, *el-Kulliyât*, “e-z-n” md., 72; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr* (Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1973), 2: 9; Abdurrahman Çetin, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul 1995), 36.
- 4 Udra, *el-Ezânu fî'l-İslâm*, 16.
- 5 Bkz. Mecduddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakup el-Firûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, thk. Mektebu Tahkiki't-Turas fi Muesseseti'r-Risale (Beyrut: Muessesetü'r-Risale, 1426/2005), “e-z-n” md., 1175; Ahmed Muhtar Abdulhamid, *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyye el-Muâsira* (Âlemu'l-Kutub, 1429/2008), “e-z-n” md., 1: 78.
- 6 Ebû'l-Fidâ İsmail İbn Kesir el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Dâru Hecer İ'l-Tîbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l-İlân, 1424/2003), 4: 573.
- 7 Bkz. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahihi'l-Buhâri*, nşr. A. F. Abdülbâki ve M. el-Hatîb (Kâhire: Dâru'r-Reyyân, 1407/1986), 2: 93; Udra, *el-Ezânu fî'l-İslâm*, 19.
- 8 Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1405/1985), 6: 225.
- 9 Bkz. Th. W. Juynboll, “Ezân”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Milli Eğitim Bas., 1977), 429; Çetin, “Ezan”, 36.

Medine’de bulunan bütün dinî grup ve cemaatlerin ibadet vakitlerini bildiren birer sembollerini varken, Müslümanların bundan mahrum olması, onları derin bir şekilde etkiliyor olmalıydı. Müslümanlar Yahudilerin bûk adlı borularından çıkan, Hıristiyanların nâkûs denen çanlarından gelen sesleri duydukça ve Mecusilerin ateşlerinden yükselen dumanı gördükçe psikolojik bir eziklik yaşıyor, diğer topluluklar karşısında mahcubiyet hissediyor olmalıydılar. Bu durumu bilahare aktaracağımız rivayetlerde geçen olaylar karşısında takındıkları tavrı anlamak mümkündür. Öte yandan ilk nesil Müslümanların böyle bir sembolden mahrum olmaları, toplumdaki sosyal statüleri açısından da sorun yaratıyordu. Zira bu tür sembollerin asla göz ardı edilmeyecek kadar çok önemli sosyolojik faydaları vardır. Her şeyden evvel grup o simgeyle özdeşleşir, onunla meşhur olup bilinir hale gelir. Ayrıca o simge grubu birleştirir, onları birbirine kenetler. Böylece o simge, o toplum için her şey olur; grup da onun için her türlü riski göze alır, ne gerekiyorsa onu yapar; asla ondan vazgeçmez. Kible bağlamında sembollerin önemine değinen Muhammed Hamdi Yazır (v. 1942) şu önemli tespitleri yapmaktadır:

Gerçekten, bir din, bir millet, bir ümmet için kible meselesinin pek büyük bir önemi vardır. Zira vücutta ruh ile beden arasında derin bir kaynaşma mevcuttur. Maddî bir görünüm arz edemeyen ruhaniyetin hiçbir hükmü yoktur. Ruhun en büyük özelliği, birlik olduğu ve aynı zamanda her kalp ve vicdanın ruhânî duygusu sırf kendine ait bulunduğu için, maddî bir görünüm içerisinde birleşmeyen ruhlar arasında bir birlik bağı ortaya çıkamaz. Buna göre sadece ruhî birlik üzerine kurulan bir sosyal ruh, tasvirî faydasız ve belki de imkânsızdır. Birbirine benzer ruhlu fertler arasında ruhî birliğin varlığı, aralarında bir maddî birliğin görünmesiyle bilinir. Böylece ruh vücuttan, vücut ruhtan katmerli bir yakınlaşma ile kuvvet kazanır ve sosyal ruh bu sayede teşekkül eder, ümmet bununla meydana gelir. Bunun için kible, bir ümmetin ruhânî birliğine kefil olacak ilk maddî görünümü temin eder ve kiblesiz bir ümmet olamaz.¹⁰

Temel İslâmî bir simge olan kible konusunun anlatıldığı ayetlerde bir sembol olarak kiblenin önemine işaret edildikten sonra, “Sen, kendilerine kitap verilenlere ne kadar delil, burhan ve belge getirirsen getir, yine de onlar senin kiblene tabi olmazlar”¹¹ denilerek ne kadar mühim olduğuna dikkat çekilmektedir. Bir kible olarak Kudüs ve Kudüs’e yönelerek ibadet yapmak, Yahudiler için çok büyük önem arz ediyor ve mühim bir simgesel değer taşıyordu. Bu yüzden ne pahasına olursa olsun ondan vazgeçmeyecekleri ayette belirtiliyor.

Dinî şiar durumundaki simgelerin bu öneminden dolayı Allah, Müslümanlardan simgelerine sıkı sıkıya sarılmalarını, onlara sahip çıkmalarını, onlardan asla vazgeçmemelerini istemektedir. Nitekim yukarıda verdiğimiz ayette kendilerine kitap verilenlerin, Müslümanların kiblesine hiçbir şekilde tabi olmayacakları belirtildikten sonra, Müslümanlardan da onların kiblelerine tabi olmamaları istenerek şöyle denmektedir: “Sen de (herhalde) onların kiblesine tabi olacak değilsin. Zaten onlar (kendilerine kitap verilmiş olan Yahudi ve Hıristiyanlar) birbirlerinin kiblelerine de tabi olmazlar. Sana gelen bu vahiylerle rağmen sen kalkıp onların (kiblesine tabi olarak) hevâlarına uyarsan, kendine (inancına ve sana tabi olanlara) büyük kötülük etmiş olursun.”¹²

İşte bundan dolayı Hz. Peygamber Müslümanların namaza davet edilmeleri için de özel bir işaret ve sembollerinin olmasını arzu ediyordu. Hatta bu arzu onda o kadar ağır basıyordu ki zaman zaman ashabını topluyor ve bu konuda onlarla istişare ediyordu. Bu

10 Bkz. Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971), 1: 533.

11 el-Bakara 2/145.

12 el-Bakara 2/145.

görüşmeler esnasında onlardan bazıları, Yahudilerin borusu gibi bir boruya üfürülmesini, bazıları Hıristiyanların çanına benzer bir aletin çalınmasını, kimisi de Mecusilerin ateşi gibi bir ateşin yakılmasını öneriyordu.¹³ Bütün bu öneriler, diğer dinî guruplara ait simgelerin toplum üzerinde ne kadar derin bir etki yaptığını göstermektedir. Müslümanlar kendilerine has bir sembol arayışına girmişken, ilk akıllarına gelen, başka cemaatlere ait olan bu simgeler idi. Zira onlar bu simgeleri çok sık duyuyor ve görüyorlardı. O yüzden, doğal olarak hemen akıllarına bunlar geliyordu.

Bazı sahabiler ise mevcut cemaatlerden farklı olduklarının bilinci içinde hareket ediyor ve onların simgelerinden farklı simge arayışları içine giriyorlardı. Nitekim bunlardan bazılarının namaz vaktinde bir bayrağın havaya kaldırılmasını teklif ettiklerini görüyoruz. Fakat Hz. Peygamber bu önerilerin hiçbirini kabul etmemiştir.¹⁴

Hz. Peygamber, sadece Müslümanlara has bir işaret, bir sembol istiyordu.¹⁵ Zira bu cemaatlerden herhangi birine ait bir simgeyi kullanmak, bir anlamda onlarla paralel bir anlayış içine girmek anlamına geliyordu. Bu ise bir yandan simgesi kullanılan cemaati taltif edip güçlendirirken, bir yandan da o simgeyi kullanmak zorunda kalan Müslümanları onlara karşı komplekse sürükleyerek, hor görülmesine zemin hazırlayacaktı. Nitekim Müslümanlar Medine'ye ilk geldikleri zaman bir süre Yahudilerin kiblesini kullanmak durumunda kalmışlardı. Bu durum Yahudileri şımartmış ve zaman zaman da Müslümanları hakir görmelerine, kendi kiblelerine dönerek ibadet etmelerini onların aleyhine kullanmalarına neden olmuştu. Yukarıda sözünü ettiğimiz kibleyle ilgili ayetlerde Müslümanlara yüzlerini Mescid-i Haram'a çevirmeleri emredildikten sonra şöyle denmektedir: "Her nerede olursanız olun yüzünüzü oraya çevirin ki insanlar bunu (yani bir kible'nizin olmayışını ve Yahudilerin kiblesine tabi oluşunuzu) sizin aleyhinize bir delil olarak kullanmasınlar."¹⁶ Kendine has bir kiblesinin olmamasından dolayı Yahudilerin kiblesine tabi olmaktan rahatsız olan Hz. Peygamber'in ne tür bir psikolojik hal içinde olduğu şu ayetten çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır: "Gerçekten de Biz senin nasıl yüzünü göğe doğru kaldırıp (kible konusunda) bir arayış içinde olduğunu bilmekteyiz."¹⁷

Tefsirlerimizde belirtildiğine göre Hz. Peygamber, Yahudilerle aynı kibleyi kullanıyor olmaktan memnun değildi. Bundan dolayı zaman zaman başını semaya doğru kaldırarak Rabbinden bir çıkış yolu göstermesini istiyordu.¹⁸ İşte ayette işaret edilen husus budur. Hz. Peygamber'in, "Haydi artık yüzünü Mescid-i Haram'a çevir! Siz de (ey mü'minler) nere-

13 Bkz. Buhâri, "Ezân", 1-2; Müslim, "Salât", 378; Nesâi, "Ezân", 1; Muhammed b. Abdillâh İbn Seyyidî'n-Nâs, *es-Siretu'n-Nebeviye el-Musemmâ Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Megâzi veş-Şemâli veş-Siyer* (Kâhire: Mektebetu'l-Kudsî, 1406/1986), 1: 269.

14 Bkz. Buhâri, "Ezân", 1-2; Müslim, "Salât", 378; en-Nesâi, "Ezân", 1; İbn Seyyidî'n-Nâs, *es-Siretu'n-Nebeviye*, 1: 269.

15 Udra, *el-Ezânu fi'l-İslâm*, 25-26.

16 el-Bakara, 2/150.

17 el-Bakara, 2/144.

18 Bkz. Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir et-Taberi, *Tefsiru't-Taberi Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kurân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Et-Türki (Kâhire: Dâru Hecer, 1422/2001), 3: 606-608; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsiru'l-Mâverdi*, thk. Es-Seyyid İbn Abdilmaksud b. Abdurrahim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1: 202; Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşeri, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Çavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Tevil*, thk. Adil Ahmed Abdulmecud-Âli Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1418/1998), 1: 342; Ebu'l-Muhammed Abdül-Hak İbnü'l-Atiyye el-Endulusî, *el-Muharraru'l-Veciz fi Tefsir'il-Kitâbi'l-Aziz*, thk. Abdusselam Abdurraûf Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 1: 221-222; Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdi (Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1422), 1: 121; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzi, *Tefsiru el-Fahr er-Râzi eş-Şehir bi't-Tefsiru'l-Kebir ve Mefâtihi'l-Çayb* (Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 4: 120; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 527.

de bulunursanız yüzünüzü oraya doğru çeviriniz!”¹⁹ emri geldikten sonra büyük bir sevinç, büyük bir saadet duyduğuna da ayette işaret edilmektedir. Nitekim yukarıdaki emrin geçtiği ayetin ilk cümlesinde, Hz. Peygamber’in bu konuda bir arayış, bir beklenti içinde olduğuna değinildikten sonra, “Biz seni, memnun olacağın, hoşnut olacağın bir kibleye çevireceğiz”²⁰ denilerek bu hususa dikkat çekilmektedir.

Hz. Peygamber gibi Müslümanların da kendilerine has bir kiblelerinin olması konusunda bir beklenti içinde oldukları ve Kâbe’nin kible tayin edilmesiyle büyük bir sevinç duydukları anlaşılmaktadır. Nitekim namaz kılmakta olan bir cemaat, yanlarından geçen birinin, kıblenin Kâbe olarak değiştirildiğini haber vermesi üzerine namazda oldukları halde bir saniye dahi vakit kaybetmeden hemen yön değiştirip Kâbe’ye dönmüşlerdir;²¹ daha fazla Yahudilere ait bir simgeyi kullanmaya tahammül etmemişlerdir. Bu tavır, onların başkalarına ait simge ve sembollerini kullanmak ve onlara tabi olmak zorunda kalmalarının, ruhlarında bıraktığı büyük sıkıntının çok açık bir tezahürüdür.

Hz. Peygamber’in ashabı da ibadet vaktini ilan etmek için kendilerine has bir sembollerinin olmamasından derin bir üzüntü duyuyorlardı. Onlar da bunun için bir arayış içindeydiler. Zaman zaman Hz. Peygamber’e bazı önerilerde bulunuyorlardı. Fakat daha çok önceki toplumların simgeleri mahiyetinde olan veya onların benzeri durumunda bulunan bu simgelerle ilgili teklifleri Hz. Peygamber tarafından kabul görmüyordu. Bu durum sahabeyi daha çok arayışa sürüklüyordu. Zaten bu dönemlerde kendilerine ait bir kibleleri de yoktu, ibadetlerinde Yahudilerin kıblesi olan Kudüs’e dönüyorlardı. Yukarıda da geçtiği gibi Yahudiler bunu istismar ediyor ve Müslümanları hor, kendilerini de üstün gösterecek şekilde değerlendiriyorlardı. Bu yetmiyormuş gibi ibadet vaktinin ilanı için de Yahudilerin (veya diğer bir cemaatin) sembolü durumundaki bir simgeyi kullanmak zorunda kalmak, Müslümanları adeta kahrediyordu. O derece ki bu olay birçok Müslümanın rüyasına dahi giriyordu. Nitekim yine ibadet vaktinin nasıl ilan edileceğinin görüşüldüğü bir toplantının ardından, Hz. Peygamber’in ashabından Abdullah b. Zeyd (v. 22/644) bir rüya görür. Söz konusu rüyada yaşlı bir zat, bugün okunmakta olan ezanı öğretir. Abdullah, heyecanla yatağından fırlar ve sabah olur olmaz hemen Rasulullah’a gelip ona bunu haber verir. Hz. Peygamber, “Şüphesiz o hak bir rüyadır. Bilal (v. 20/640) ile birlikte kalk ve bildiklerini ona öğret, o da buna göre ezan okusun. Zira onun sesi seninkinden daha gürdür” der.²² Böylece ezan tespit edilip okunmaya başlanır ve o günden beri de bu şekilde okunmaya devam edilir.

Abdullah b. Zeyd’in gördüğü rüyanın benzeri aynı gece Hz. Ömer başta olmak üzere başka sahabiler tarafından da görülmüştür.²³ Bu sahabilerin çoğu, Bilal’in sesini duyunca

19 el-Bakara 2/144.

20 el-Bakara 2/144.

21 Buhari, “Salat”, 31; Müslim, “Mesâcid”, 525-527; Dârimî, “Salat”, 30; Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-Metâlibu’l-Âliyye bi Zevâidi’l-Mesânidi’s-Semâniyye*, thk. Saad b. Nâsir b. Abdilaziz eş-Şusrî ve dğr. (es-Suûdiyye: Dâru’l-Âsime, 1419), 3: 309.

22 Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretu’n-Nebeviyye l’İbn Hişâm*, thk. M. es-Sikâ ve dğr. (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1985), 2: 508-509; Ahmed b. Hanbel, *Musnedu Ahmed b. Hanbel* (İstanbul: Çağrı Yay., 1402/1982), 4: 42-43; Dârimî, “Salât”, 3; Tirmizî, “Salât”, 25; İbn Mâce, “Ezan”, 1; İbn Seyyidî’n-Nâs, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, 1: 269-270; Udra, *el-Ezânu fî’l-İslâm*, 26-27 (İbn Hişâm’ın Siret’inden (1: 508) naklen); Ebû Hatim Usâme b. Abdillâh el-Kûsî, *Kitâbu’l-Ezân* (Muessesetu Kurtubâ li’n-Neşri ve’t-Tevzî, 1408/1987), 19. Konu ile ilgili diğer hadisler için bkz. el-Kûsî, 12-36; İbn Hişâm, *es-Sire en-Nebeviyye*, 2: 509; İbn Seyyidî’n-Nâs, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, 1: 270-271; Ebûbekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Kitâbu’l-Mesûd* (İstanbul: Çağrı Yay., 1403/1982), 1: 128; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2: 93-94; el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’an*, 6: 225.

23 İbn Hişâm, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, 2: 509. Ayrıca bkz. İbn Seyyidî’n-Nâs, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, 1: 270-271; es-Serahsî, *el-Mesûd*, 1: 128; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2: 93-94.

hayretler içinde kalmış; Hz. Peygamber'e gelerek, "Ya Rasulallah biz bu ibareleri gördüğümüz rüyada duyduk" şeklinde beyanlarda bulunmuşlardır.²⁴ Bu durum açık bir şekilde gösteriyor ki, namaz vakitlerini belirleyen kendilerine özgü bir sembollerinin olmaması Müslümanları oldukça müteessir etmiştir. Her bir Müslüman bunu kendine dert etmiş; gündüz Hz. Peygamberle bu konuda istişare yaparken, gece yatağında dahi hep bu meseleyi düşünmüşlerdir. Bundan dolayı rüyalarında dahi ezanı görür olmuşlardır.

Rivayetlerde bir çok sahabinin ezanla ilgili rüyalar gördüğü belirtiliyorsa da şüphesiz ki bu konuda öncelik Abdullah b. Zeyd'in olmuştur. Günde beş kez bütün İslam âleminde lâhûtî bir ses halinde göklere yükselen ve Müslümanlara ibadetlerinin vaktinin geldiğini bildiren ezanın, Abdullah'ın görmüş olduğu rüyayla sabit olması, şeref olarak ona yeter. Şüphesiz ki o da bundan büyük bir saadet duymuştur. Bu, bütün sahabilerin sahip olmayı arzu ettikleri büyük bir şeref ve saadettir. Bunu, benzer bir rüya gören Hz. Ömer'in, bu hususta kendisinden öne geçtiği için Abdullah'a imrenmesinden²⁵ anlayabiliyoruz.

Bu konuda büyük bir saadet duyanlardan biri de Bilal'dir. Muhakkak ki Bilal ilk ezanı Medine semalarını çınlatırcasına; Medine'de bulunan Hıristiyanların, Mecusilerin ve özellikle her vesileyle kendi kiblelerine uydukları için Müslümanları hor gören Yahudilerin kulak zarlarını patlatırcasına okumuş olmalıdır. "İşte bizim de kendimize ait bir simgemiz, hem de hepinizinkinden daha anlamlı, daha manidar bir sembolümüz vardır" diye haykırcasına nida etmiş olmalıdır.

Yine muhakkak ki bu sesi duyan gayr-i müslim guruplar bundan büyük bir üzüntü ve rahatsızlık duymuşlardır. Bilhassa Ehl-i Kitap, bu konuda da kendi şiarlarını taklit etmelerini beklerken, Müslümanların, tahmin etmedikleri güzellikte ve nitelikte bir şiar edinmiş olmalarından hiç de memnun kalmamışlardır. Kaynaklarımızda bu konuda muhtelif bilgiler verilmektedir. Buralarda bunların gösterdikleri aşırı tepki ve öfke çok açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim ezan okunduğunda Yahudilerin Hz. Peygamber'e, "Sen, daha önce hiçbir peygamberin yapmadığı bir şeyi ortaya çıkardın. Hayvan sesine benzeyen bu bağırıtıyı nerden buldun? Ne kötü bir ses! Ne çirkin bir haykırış!" dedikleri ve kendi aralarında gülüştükleri, Müslümanların ezanını ve ibadetlerini alaya aldıkları nakledilir.²⁶ Kaynaklarımız bir Hristiyan'ın gösterdiği tepkiden de bahsetmektedirler. Buna göre bu Hristiyan, Medine'de müezzin ezan okurken "eşhedu enne Muhammeden rasûlullâh" dediğinde, "yalancı yansın" diye bağırmıştır. Bu zat yatarken, hizmetçisinin elindeki ateşten bir parça yere düşüp evi yakmış, o zat da bu yangın esnasında yanmıştır.²⁷ "Namaz için ezan okuduğunuz zaman onu eğlence ve alaya alırlar. Çünkü onlar akıl ve idrakten nasip almamış bir gürültürlar" anlamındaki Maide suresi 58. ayetin onların bu tavrıyla ilgili olduğu ve bu çirkin hareketlerinden dolayı Yahudi ve Hristiyanların kınandıkları müfessirlerimiz tarafından belirtilmektedir.²⁸ Yine müfessirlerimiz, onların bu çirkin nitelermelerine karşı Allah'ın

24 Bkz. İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 2: 509. Ayrıca bkz. İbn Seyyidî'n-Nâs, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 1: 270-271; Serahsi, *el-Mebsût*, 1: 128; İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, 2: 93-94.

25 Bkz. Tirmizi, "Salât", 25.

26 Bkz. Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'an*, thk. K. B. Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1991), 202-203; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 12: 35-36; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 6: 224.

27 Bkz. Vâhidî, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'an*, 203; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 12: 35; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 6: 223; Kâdî Nâsiruddîn el-Beydâvî, *Tefsîru'l-Beydâvî el-Musemmâ Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Tevîl* (İstanbul, ts.), 1: 273; Ebû'l-Fidâ İsmail İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. M. İ. el-Benna ve dğr. (İstanbul: Kahraman Yay., 1985), 3: 132; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 1723.

28 Bkz. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 12: 35-38; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 6: 224, 15: 360.

“Allah’a davet eden ve salih amel işleyenden daha güzel sözlü kim vardır!” (Fussilet, 41/33) diyerek ezanı, ezan okuyanları ve ezanı şiar edinenleri övdüğünü belirtirler.²⁹

Ehl-i Kitab’ın Müslümanlara has yeni bir simge olan³⁰ ezandan duydukları bu derin üzüntü ve öfkeye karşılık, sahabiler ondan büyük bir haz ve mutluluk duymuşlardır. Nitekim Bilal’in sesini duyar duymaz sevinçle mescide koşmuşlar, büyük bir saadete birbirilerini tebrik etmişlerdir. Bunu, aynı rüyayı o gece aralarında Hz. Ömer’in de bulunduğu 10 civarında sahabinin görmüş olmasından, gördüklerini Hz. Peygamber’e aktarmalarından, onun da bundan dolayı “fe lillahi’l-hamdu” diyerek Allah’a hamd etmesinden anlayabiliyoruz.³¹

Ne yazık ki Müslümanlar için psikolojik anlamda huzur, sükûnet, güven, coşku, muhabbet gibi derin manalar taşıyan ezanın bu yönü, bazen kötü niyetler için de kullanılmıştır. *Tarih-i Cihan Güşâ*’da³² geçtiğine göre Moğollar Merv şehrini milâdî 1221 yılında kuşattıkları zaman kendilerinden saklanan halkı bulmak için ezanı kullanmışlardır. Saklanan halkın ezanın okunmasıyla ortaya çıkacağını tahmin eden Moğollar, bu maksatla ezan okutmuşlar, ezanı duyan Müslümanlar ortalığın sükûnete kavuştuğunu düşünerek saklandıkları yerden ortaya çıkmışlar, Moğollar tarafından yakalanarak öldürülmüşlerdir.³³

Ezan, Hz. Peygamber tarafından tasdik ve tasvip edilen şu sözlerden ibarettir: “Allâhu Ekber (4 kere); Eşhedu ellâ ilâhe illallâh (2 kere); Eşhedu enne Muhammeden rasûlullâh (2 kere); Hayye ale’s-salâh (2 kere); Hayye ale’l-felâh (2 kere); Lâ ilâhe illâllâh (1 kere).”³⁴ Ezanın bu lafızlardan ibaret olduğu konusunda âlimlerimiz arasında ittifak vardır, ancak bunların kaçar kez söyleneceği hususunda bazı ihtilaflar bulunmaktadır.³⁵

Öte yandan kaynaklarımızda ağırlıklı olarak ezanın yukarıda işaret edildiği gibi rüyayla ve Hz. Peygamber’in bu rüyayı tasdikiyle meşruiyet kazandığı belirtilmişse de, başta Şiilere ait olanlar olmak üzere bazı eserlerde ezanın meşruiyetinin Cebrail’in, Hz. Peygamber’e öğretmesiyle sabit olduğu da söylenmiştir.³⁶

2. Tarih Boyunca Ezan’a Yapılan İlaveler

Ezanın lafızları yukarıda belirtildiği gibi Hz. Peygamber döneminde ve onun onayıyla

29 Bkz. Kurtubi, *el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’an*, 6: 224, 15: 360.

30 Ebu’l-Ferec Nuruddin Ali b. İbrahim b. Ahmed el-Halebî, *es-Siretu’l-Halebiyye (İnsânü’l-Uyûn fî Sireti’l-Emîni’l-Me’mûn)* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1427), 2: 129.

31 Bkz. Halebî, *es-Siretu’l-Halebiyye*, 2: 129.

32 Alâüddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 1: 172.

33 Hanifi Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 5, sy. 1 (2012), 36.

34 Müslim, “Salat”, 379; Ebû Dâvûd, “Salat”, 27-28; Ebû Abdîrrahman en-Nesâî, *es-Sünenü’l-Kubrâ*, thk. Hasan Abdulmün’im eş-Şelebî (Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, 1421/2001), 2: 234 (el-Ezân fi’s-Sefer). Ezanın sözlerindeki derûni mana için bkz. el-Emîr es-San’ânî ve Ali b. İbrahim el-Yemenî, *Teşnifu’l-Âzân bi Esrâri’l-Ezân* (ed-Dâru’l-Yemeniyye, 1407/1987), 11-66.

35 Geniş bilgi için bkz. Serahsî, *Kitâbu’l-Mebsût*, 1: 128-129; Ebû’l-Velîd Muhammed İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-Muctehid ve Nihâyetü’l-Muktesid* (Kahire: Dâru’l-Hadis, 1425/2004), 1: 112-113.

36 Bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, 1: 128; İbn Hişâm, *es-Sire en-Nebeviyye*, 2: 509; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2: 98; Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd el-Aynî, *Umdetu’l-Kâri Şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Dâru İhyâit-Turâsî’l-Arabî, ts.), 5: 107; İbn Seyyidî’n-Nâs, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, 1: 270-271; Ebubekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *Müsnedü’l-Bezzâr (el-Bahrû’z-Zehâr)*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah ve dğr. (el-Medine el-Münevvere: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1988/2009), 2: 146; Nûruddin Ali b. Ebîbekr el-Heysemî, *Mecmeu’z-Zevâid ve Menbeu’l-Fevâid* (Beyrût: Müessesetu’l-Maârif, 1406/1986), 1: 333-334; Abdurrahmân el-Cezîrî ve dğr., *Kitâbu’l-Fikh ale’l-Mezâhibi’l-Erbaâ ve Mezhebi Ehli’l-Beyt* (Beyrût: Menşûrâtu Dâri’s-Sakaleyn, 1419/1998), 1: 438 (*Mesâilü’l-Şia*, 4: 644’ten naklen).

tesbit edildiği; ezanın bu lafızlardan ibaret olduğu konusunda âlimlerimiz arasında icma hâsıl olduğu halde, daha sonraları ezana bazı ibarelerin ilave edildiği görülmektedir. Şüphesiz bu ilaveleri yapmanın bazı nedenleri vardır. Onlara aşağıda işaret edeceğiz. Ancak önce ezana ilave mahiyetindeki bu sözlerden tesbit edebildiklerimizi zikredeceğiz.

2.1. “es-Salātu Hayrun Mine’n-Nevm” İlavesi

Ezana yapılan ilk ilave bizzat Hz. Peygamber zamanında ve onun tasvibiyle olmuştur. Buna göre Bilal, sabah ezanını okuduktan sonra hâlâ Hz. Peygamber’in uyanmadığını görünce, onu “es-salātu hayrun mine’n-nevm” (şüphesiz ki namaz uykudan hayırlıdır) diyerek uyandırmıştır. Hz. Peygamber, Bilal’in bu sözlerini çok beğenmiş ve ona her sabah ezanında bunları söylemesini emretmiştir.³⁷ Sabah ezanında “es-salātu hayrun mine’n-nevm” denmesi sevabı arttırmaya teşvik anlamında “et-tesvîb” diye isimlendirilmiştir.³⁸

Bilal’in bu tavrı psikolojik yönden tahlil edildiği zaman, onun hem Hz. Peygamber’e büyük bir saygı duyduğu, ruhlara hitap etme konusunda çok ciddi bir tecrübeye sahip olduğu görülecektir. Bilal, uykuya dalıp uyanamamış olan Hz. Peygamber’i (ve daha sonra Hz. Ömer’i) başka şekillerde uyandırabilirken, son derece itina ile ve çok önemli bir geçeceği ifade eden bir sözü bulup söylemiştir: “Namaz uykudan daha hayırlıdır!” Bununla Hz. Peygamber’e olan sonsuz saygısını çok manidar bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca ebediyete kadar, uykuda duyacak her müslümanın, tesirini ruhunda hissedeceği derin bir anlam ifade eden bir söz bulup söylemiş; onu duyan herkesin heyecanla uyanıp ibadetini yapmasını sağlamıştır. Nitekim o günden beri sabah ezanında Müslümanlar bu ibareyi duydukça, kendilerini saran tatlı ve derin uykunun kollarından bir anda sıyrılmakta ve heyecanla namaza yönelmektedirler. Bilal’in icad ettiği bu sözler, büyük anlamından dolayı Hz. Peygamber’in tasvibini kazanarak sabah ezanının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.³⁹ Böylece Bilal, bir yandan ilk ezanı okumak gibi büyük bir şerefi elde etmişken, diğer yandan bu manidar sözleriyle ezana ilk ilaveyi yapan kişi olma ayrıcalığını elde etmiştir.

Diğer bir rivayette Hz. Peygamber zamanında onun emriyle ezan okuyan Ebû Mahzûre’nin (v. 59/679) sabah ezanını okurken “es-salātu hayrun mine’n-nevm” dediği belirtilmektedir.⁴⁰ Ahmed b. Hanbel’in (v. 241/855) naklinde “es-salātu hayrun mine’n-nevm” demeyi bizzat Hz. Peygamber, Ebû Mahzûre’ye öğretmiştir.⁴¹ Başka bir rivayette Ebû Mahzûre’nin bunu Hz. Peygamber döneminde okuduğu gibi, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer döneminde de okuduğu kaydediliyor.⁴²

- 37 Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 4: 43; Dârimî, “Salât”; 5; İbn Mâce, “Ezan”; 1; Ebû Ya’la Ahmed b. Ali et-Temimî, *Müsnedu Ebi Ya’la*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Turâs, 1404/1984), 9: 379; Aynî, *Umdetu’l-Kârî*, 5: 108. Bu yönde Tâberânî ve daha başka âlimler pek çok rivayet nakletmektedirler. Bu rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, 1: 330; Şevkânî, *Neylû’l-Evtâr*, 2: 16-18.
- 38 Tirmizî, “Salât”; 31; Ebu Abdullah Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl el-Ma’rûf bi’l-Mesûd*, thk. Ebu’l-Vefa el-Afgânî (Karaçi: İdaretu’l-Kur’an ve’l-Ulumi’l-İslamiyye, ts.), 1: 130; Serahsî, *el-Mesûd*, 1: 130; Alâuddîn el-Kâsânî, *Kitâb Bedâi’us-Sanâi’ fi Tertibi’ş-Şerâi’* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1402/1982), 1: 148; Ali b. Ebubekir Ebu’l-Hasan Burhanuddin el-Merğînânî, *el-Hidâye fi Şerhi Bidâyeti’l-Mübtedi*, thk. Tallal Yusuf (Beyrut: Dâru İhyai’t-Turasi’l-Arabî), 1: 43.
- 39 İçinde “es-salātu hayrun mine’n-nevm” kısmının olduğu sabah ezanını dinlemek için: <https://www.youtube.com/watch?v=0AMdB9xTfV4> (14.02.2017).
- 40 Nesâî, *es-Sünenü’l-Kubrâ*, 2: 240 (et-Tesvîbu fi Ezânî’l-Fecr); Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân et-Temimî ed-Dârimî, *Sahihu İbn Hibbân*, thk. Şuayib el-Arnaût (Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, 1414/1993), 4: 578.
- 41 Ahmed b. Hanbel, *Musnedü’l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Heyet (Beyrut: Alemu’l-Kutub, 1419/1998), 5: 298-299. Ayrıca bkz. Ahmed b. el-Hüseyin Ebubekir el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kubrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1424/2003), 1: 579.
- 42 Ebubekir İbn Ebi Şeybe, *Musannafu İbn Ebi Şeybe (el-Musnaf fi’l-Hadîsi ve’l-Âsâr)*, thk. Kemal Yusuf el-Hût

Taberânî'nin (v. 360/970) naklettiğine göre Bilal, sabah ezanında "hayye ala hayri'l-amel" diyordu, Hz. Peygamber ona, bunun yerine "es-salâtu hayrun mine'n-nevm" demesini söylemiştir.⁴³

Böylece ezana ilk ilave bizzat Hz. Peygamber'in emriyle yapılmış; ilk şeklinde yokken, Hz. Peygamber'in emrinden sonra "es-salâtu hayrun mine'n-nevm" kısmı ezana ilave edilmiş ve "hayye ale'l-felah" kısmından sonra sabah ezanlarında söylenir olmuştur. Ne var ki bu, meşru bir ilavedir ve bizzat Hz. Peygamber'in emriyle olmuştur.⁴⁴

Bazı rivayetlerde bu ilavenin Hz. Ebu Bekir⁴⁵ veya Hz. Ömer zamanında ve onun emriyle yapıldığı geçer. Buna göre, müezzîn ezanı okuduktan sonra Hz. Ömer'in hâlâ uykuda olduğunu görünce "es-salâtu hayrun mine'n-nevm" demiştir. Bunu duyup beğenen Ömer, müezzine her sabah ezanında "Hayye ale'l-felâh"tan sonra bunu söylemesini emretmiştir.⁴⁶ Hz. Ömer'in bunu emrettiği yönündeki rivayet hakkında şüphe irad edildiği gibi, ayrıca bu rivayet te'vil de edilmiştir. Buna göre, Ömer kapısına gelip "es-salâtu hayrun mine'n-nevm" diyen müezzine "bunu benim kapımda değil, ezanda belirtilen yerde oku!" demek istemiştir...⁴⁷ Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın (v. 74/693) da sabah namazını okurken "es-salâtu hayrun mine'nevm" dediği nakledilmiştir.⁴⁸

Mezhep âlimleri bu ibarenin ezanın neresinde okunacağı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Söz gelişi Hanefî mezhebinde bu ibarenin ezan arasında veya ezan bittikten sonra söylenebileceği belirtilmiştir.⁴⁹ İmam Şâfiî (v. 204/820), İmam Mâlik (v. 179/795) ve diğer bazı âlimlerin kanaatine göre ise "hayye ale'l-felah"tan sonra söylenmelidir.⁵⁰ Bilhassa tabiîn döneminde ezanla kamet arasında bir kez daha "es-salâtu hayrun mine'n-nevm" veya "hayye ale's-salâh", "hayye ale'l-felâh" demek gibi sözlerin söylenmesi yaygınlaşmıştır ki, Hanefiler bunları güzel görmüşlerdir.⁵¹

Bunun yanında ezanda "es-salâtu hayrun mine'n-nevm" demenin sünnet olmadığı da söylenmiştir.⁵² Hatta Esved b. Yezid'in (v. 75/694) sabah ezanında "es-salâtu harun mine'n-

(Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1409), 1: 189.

43 Süleyman b. Ahmed Ebu'l-Kasım et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi (Kâhire: Dâru İbn Teymiyye, 1415/1994), 1: 352.

44 Bkz. Udra, *el-Ezânu fi'l-İslâm*, 36-39; Kûsî, *Kitâbu'l-Ezân*, 62-79.

45 İbn Ebî Şeybe, *Musannaflu İbn Ebî Şeybe*, 7: 270.

46 Bkz. Mâlik b. Enes, "Salât", 1; İbn Ebî Şeybe, *Musannaflu İbn Ebî Şeybe*, 1: 189; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 6: 228; Udra, *el-Ezânu fi'l-İslâm*, 38.

47 Bkz. Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 6: 228-229; Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. İdris el-Mâlikî eş-Şehirî bi'l-Karâfi, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Hacı ve dğr. (Beyrut: Dâru Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 2: 46.

48 Tirmizî, "Salât", 31, 145; İbn Ebî Şeybe, *Musannaflu İbn Ebî Şeybe*, 1: 189.

49 Bkz. Şeybânî, *el-Asl*, 1: 130; Serahsî, *el-Mebsût*, 1: 130; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, 1: 148; Merġinânî, *el-Hidâye*, 1: 43; Ebu'l-Meali Burhanuddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-Fikhi'n-Nu'mânî Fikhu el-İmam Ebî Hanîfe Radiyallahu Anhu*, thk. Abdulkerim Sami el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1424/2004), 1: 324.

50 Bkz. Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, 1: 148; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 6: 228; Karâfi, *ez-Zehîra*, 2: 46-47; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâveridî, *el-Hâvi el-Kebîr fi Fikhi Mezhebi'l-İmam eş-Şâfiî ve Şerhu Muhtasarî'l-Müzevî*, thk. Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1419/1999), 2: 55-56; Ebu İshak İbrahim eş-Şirâzî, *el-Mühezzebe fi Fikhi'l-İmam eş-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, ts.), 1: 110; Ebu Zekerîya Muhyiddin Yahya en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzebe* (Dâru'l-Fikr, ts.), 3: 90-91; Ebu Zekerîya Muhyiddin Yahya en-Nevevî, *Ravdatu't-Tâlibîn ve Umdetu'l-Müftîn*, thk. Züheyr eş-Şaviş (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1412/1991), 1: 199; Ebu Muhammed Muvafikuddin el-Makdisî, *el-Kâfi fi Fikhi'l-İmam Ahmed* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1414/1994), 1: 202; Muvafikuddin Ebu Muhammed Abdullah İbn Kudâme, *el-Muġni*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki ve Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâru Alemi'l-Kutub, 1417/1997), 2: 61; Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, 2: 18.

51 Serahsî, *el-Mebsut*, 1: 130-131; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, 1: 148-149.

52 İbn Ebî Şeybe, *Musannaflu İbn Ebî Şeybe*, 1: 189.

nevm” dendiğini duyunca “ezandan olmayan ona ilave edilmez”⁵³ diyerek buna itiraz ettiği belirtiliyor.

Bu ibarenin ezanda okunması hususu Ehl-i sünnet ve'l-cemaat uleması arasında ittifakla kabul edilmişken, Şiiler bu ibareyi ezandan addetmemişler ve okumayı kabul etmemişlerdir.⁵⁴ Onlara göre “es-salâtu hayrun mine'n-nevm” demek bidattir ve mütekaddimin âlimler buna karşı çıkmışlardır.⁵⁵

Daha sonraki dönemlerde de ezana ilaveler yapılmıştır. Bunların bir kısmı ezanın sonuna, bir kısmı ise arasına eklenmiştir. Biz burada önce Şiiler tarafından ilave edilip söylenenleri, sonra da Ehl-i sünnet mensuplarınca eklenip okunanları vereceğiz.

2.2. “Hayye alâ Hayri'l-Amel” İbaresini

“Hayye alâ Hayri'l-Amel” ibaresi, bilhassa Şia'nın ezanlarında kullandıkları bir ilavedir⁵⁶ ve Şia arasında bu ibarenin ezandan bir parça olduğu konusunda ittifak vardır.⁵⁷ “Haydi, en hayırlı amele gelin” manasına gelen “hayye ala hayri'l-amel” ifadesi, “Hayye alâ'l-felâh”tan sonra iki kez söylenir.⁵⁸

Ebü Cafer, Miraç gecesi Beytu'l-Ma'mûr'da Cibril'in ezan okuduğuna dair Hz. Peygamber'den geldiği iddia edilen bir hadisi naklederken, rivayeti dinleyenlerden biri, kendisine “o zaman ezan nasıldı?” diye sormuş, o da, ezanın bugün bilinen şekilde olduğunu, ancak içinde “hayye alâ'l-felâh”tan sonra iki kere “hayye alâ hayri'l-amel” ilavesinin bulunduğunu söylemiştir. Rasullullah'ın onu bu şekilde Bilal'e emrettiğini, Bilal'in Hz. Peygamber vefat edene kadar böyle okuduğunu da belirtmiştir.⁵⁹

Ebü Mahzûre'nin şöyle dediği naklediliyor: Ben küçük bir çocukken Hz. Peygamber bana, ezanın sonunda “hayye alâ hayri'l-amel” diye okumamı söyledi.⁶⁰

es-Seyyidu'l-Mukaddes Şerefuddîn de bu konuda şöyle demiştir: Şüphesiz ki “hayye alâ hayri'l-amel” kısmı, Hz. Peygamber döneminde ezanın ve ikametinin bir parçası idi. Fakat İkinci Halife (Ömer) zamanında ulu'l-emr, halkı teşvik ve ona yöneltmek için en hayırlı amelin cihad olduğu fikrini vermek istediler. Beş vakit ezanda en hayırlı amelin namaz olduğunun yüksek sesle halka bildirilmesini bu fikre aykırı buldular ve bu kısmın ezanda haykırılmasından endişe ettiler. Şayet bu kısım ezanda tekrarlanıp dursa ve insanlar en

53 İbn Ebî Şeybe, *Musannafu İbn Ebî Şeybe*, 1: 189.

54 Bkz. Muhammed b. Yakup el-Kuleynî, *el-Kâfi Fürtü'l-Kâfi* (Beyrüt: Menşürâtü'l-Fecr, 1428/2007), 3: 170; Muhammed Şerif Adnan es-Savvâf, *Beyne's-Sünne ve's-Şia el-Mesâilü'l-Fikhiyye elleti halefe fiha eş-Şiatu'l-İmamiyye Ehle's-Sünneti ve'l-Cemaa (Mesâilü'l-İbâdât ve'n-Nikâh ve'l-Talâk ve'r-Rada)* (Dimaşk: Beytül-Hikme, 1426/2006), 570-571.

55 Şerif el-Murteza, *el-İntisâr*, thk. Müessestü'n-Neşr el-İslâmî (Kum: Müessestü'n-Neşr el-İslâmî, 1415), 137; Kuleynî, *el-Kâfi Fürtü'l-Kâfi*, 3: 170; Ali Âli Muhsin, *Mesâil Hilâfiyye Hâre Fihâ Ehlü's-Sünneh* (Beyrüt: Dâru'l-Mizân, 1424/2003), 170-173.

56 Bkz. Ali el-Hüseyn es-Sistânî, *Menhecû's-Salihîn el-İbâdât Fetâvâ Semâheti Ayetillah el-Uzmâ es-Seyyid Ali el-Hüseyn es-Sistânî* (Beyrut: Dâru'l-Müerrihi'l-Arabî, 1429/2008), 1: 191; Savvâf, *Beyne's-Sünne ve's-Şia*, 570-571, 573; Ebu'l-Kasım el-Müsevi el-Hûî, *Menâhicü's-Salihîn el-İbâdât Fetâvâ Merc'i'l-Müslimin Zeimil-Havzati'l-İlmiyye es-Seyyid Ebu'l-Kasım el-Müsevi el-Hûî* (Kum 1410), 1: 150; Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri”, 36.

57 Şerif el-Murteza, *el-İntisâr*, 137; Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri”, 37.

58 es-Seyyid Ebu'l-Kasım el-Musa el-Hüfi, *Minhâcû's-Salihîn el-İbâdât* (Kum: Medinetü'l-İlm, 1410), 1: 150; es-Sistânî, *Menâhicü's-Salihîn el-İbâdât*, 1: 191 Udra, *el-Ezânü fi'l-İslâm*, 45.

59 Bkz. Ceziri ve dğr., *Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, 1: 438 (*Mesâilü's-Şia*, 4: 644'ten naklen).

60 Şemsuddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz ez-Zehebi, *Mizânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvi (Beyrüt: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 1: 139.

hayırlı amelin hiçbir riski olmayan namaz ibadeti olduğunu bilseler, o zaman bununla yetinirler ve son derece tehlikeli olan cihad ibadetinden imtina ederler, diye düşündüler. Oysa o zamanlar idareciler, savaş yoluyla Doğu ve Batı'yı fethetmek istiyorlardı. İşte bundan dolayı bu kısmı ezandan çıkarmak istediler. Nitekim Eş'arî âlimlerinden biri olan el-Küşecî (v. 879/1474), *Şerhu't-Tecrid* adlı eserin "imamlık" kısmının sonlarında İkinci Halife'nin minberde halka şöyle dediğini nakletmektedir:

"Üç şey Hz. Peygamber zamanında var idi, fakat ben bugün onları bitiriyor ve haram kılıyor; buna uymayanları cezalandıracağım. Bunlar kadınlarla mut'a nikâhı yapmak, temettü haccı ve ezandaki "hayye alâ hayri'l-amel" kısmıdır.⁶¹ Onun bu ibareyi düşürerek okuttuğu yeni ezan şeklini, ondan sonra gelen Müslümanlar devam ettirdiler. Ancak Ehl-i Beyt hariç; bunlar eski hali üzere okumaya devam ettiler."⁶²

Ehl-i Beyt âlimlerine göre ezandaki "hayye alâ hayri'l-amel" kısmı Ömer'in bu uygulamasından sonra da bazen okunmuştur. Ebû'l-Ferec el-İsbahânî'nin (v. 357/967) nakline göre, el-Huseyin b. Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, Abbasî halifelerinden el-Hâdî (v. 170/786) zamanında Medine'ye geldiğinde, Halife, müezzine ezanda "hayye alâ hayri'l-amel" demesini emretmiş, o da böyle demiştir.⁶³ Ayrıca, İbn Ömer ve Zeynelâbidin b. Ali'nin, (v. 122/740) ezanda "hayye ale'l-felâh" dedikten sonra "hayye alâ hayri'l-amel" dedikleri de rivayet edilir.⁶⁴

"Hayye alâ hayri'l-amel" ibaresinin ezana ilavesinin Hz. Peygamber döneminde cereyan eden Hendek Gazvesi sırasında olduğu da nakledilmektedir. Buna göre, Hendek savaşı esnasında Müslümanlar hendek kazmakla meşgul iken namazın vakti gelmiş idi. Bunun üzerine ezanda "hayye alâ hayri'l-amel" denerek, o işi bırakıp ondan daha hayırlı olan namaza gelmeleri bildirildi ve bu ibare o zaman ezana ilave edildi.⁶⁵

"Hayye alâ hayri'l-amel" ibaresinin ezandan bir parça olduğu konusunun Ehl-i Beyt âlimlerinden mütevatiren nakledildiği belirtiliyor.⁶⁶

İbn Ömer'in ezanda bu ibareyi okuduğu Ehl-i Sünnete mensup bazı âlimlerin eserlerinde de vardır. Nitekim Nâfi' (v. 117/735), İbn Ömer'in, bazen "hayye ale'l-felâh" dedikten sonra hemen onun ardından "hayye alâ hayri'l-amel" dediğini rivayet ediyor.⁶⁷ Taberânî (v. 360/970) ise, Bilal'in sabah ezanında "hayye alâ hayri'l-amel" dediğini kaydediyor. Fakat Hz. Peygamber ona, bunu bırakıp onun yerine "es-salâtu hayrun mine'n-nevm" demesini emretmiştir.⁶⁸ Ali b. el-Hüseyin'in de bu lafızları söylediği aktarılıyor.⁶⁹

Aynı hususa değinen Beyhakî (v. 384/994), bu yöndeki rivayetlerin güvensiz olduğunu, Hz. Peygamber'in Bilal'e öğrettiği ezan lafızları arasında böyle bir ilavenin yer almadığını belirtiyor ve daha sonraları ezana yapılan bu ilaveyi çirkin gördüğünü söylüyor.⁷⁰

61 Bu sözle neyin murad edildiği hususu hakkında farklı açıklamalar vardır, ancak konu harici olduğu için üzerinde durmak istemiyoruz.

62 Bkz. Cezîrî ve dğr., *Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a ve Mezhebi Ehli'l-Beyt*, 1: 439.

63 Cezîrî ve dğr., *Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a ve Mezhebi Ehli'l-Beyt*, 1: 439.

64 Halebî, *es-Siretu'l-Halebiyye*, 2: 136-137. Ayrıca bkz. Cezîrî ve dğr., *Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a ve Mezhebi Ehli'l-Beyt*, 1: 439.

65 Udra, *el-Ezânu fi'l-İslâm*, 47.

66 Bkz. Cezîrî ve dğr., *Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a ve Mezhebi Ehli'l-Beyt*, 1: 439.

67 İbn Ebî Şeybe, *Musannafu İbn Ebî Şeybe*, 1: 196; Udra, *el-Ezânu fi'l-İslâm*, 47.

68 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, 1: 352; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, 1: 624, 625; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, 1: 330.

69 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, 1: 625; İbn Ebî Şeybe, *Musannafu İbn Ebî Şeybe*, 1: 195.

70 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, 1: 625.

İbnu'd-Dakik, Nevevi (v. 676/1277) ve daha başka âlimler de ezanın aslında bulunmayan bu ziyadeyi mekruh gördüklerini belirtmişlerdir.⁷¹

İbn Teymiyye (v. 728/1328) ise “hayye alâ hayri'l-amel” ziyadesini yapanları “Rafiziler” diye nitelemiş ve Hz. Peygamber zamanında olmayan şeyleri ezana ilave ettiklerini söyleyerek onları eleştirmiştir. İbn Ömer'e atfedilen bu rivayetin sahih olmadığına işaret eden İbn Teymiyye, “şayet Hz. Peygamber zamanında böyle bir şey olsaydı, bu, mutlaka bize nakledilirdi” demiştir.⁷²

Şevkânî (v. 1250/1834), *Neylu'l-Evtâr* adlı eserinde Şia kaynaklarında bu rivayetin sahih bir senetle Hz. Peygamber'e dayandığının iddia edildiğini; hatta İmam Şafii'nin dahi bu kanaatte olduğunun belirtildiğini naklettikten sonra, bu ziyadenin ezandan olmadığı konusunda dört imam arasında ittifak bulunduğunu söylemiş ve Şafii kaynaklarında böyle bir rivayete rastlamadığını belirtmiştir.⁷³ Konuyla ilgili rivayetleri değerlendiren Küsi, söz konusu bu ziyadenin hiçbir sahih hadiste sabit olmadığını, bu konuda nakledilen rivayetlerin tümünün zayıf, hatta çoğunun uydurma olduğunu söylemiştir.⁷⁴

Daha sonraki dönemlerde “hayye alâ hayri'l-amel” ibaresinin bazı idareciler tarafından ezana sokuşturulduğu, bazıları tarafından da çıkarıldığı görülmektedir. Kaydedildiğine göre 359-360'lı yıllarda ve daha sonraki dönemlerde Mısır, Dimaşk, Bağdat, Basra, Mekke, Yemen gibi beldelerde ezan “hayye alâ hayri'l-amel” ilavesi olduğu halde okunuyordu.⁷⁵ İbn Kesir (v. 774/1372), bazı emirlerin Dimaşk'ta müezzinlere “hayye ale'l-felâh”tan sonra “hayye alâ hayri'l-amel” diyerek ezan okumalarını emrettiğini naklediyor. Onun belirttiğine göre onlar, buna muhalefet etmeye kadir olmadıklarından böyle yapmışlardır.⁷⁶

Bazı kaynaklarımızda da ezandan bu ilaveyi kaldıranlardan bahsedilmektedir. Buna göre Melik el-Ekmele (v. 526/1132),⁷⁷ Ebu'l-Hasan el-Belhi (v. 548/1154)⁷⁸ ve Nureddin Zengî (v. 569/1174)⁷⁹ Halep'te ezandan “hayye alâ hayri'l-amel” ibaresini kaldıran kişilerdir.⁸⁰ Seyfu'd-Devle de Mekke'de Mescid-i Haram'da okunan ezanlardan “hayye alâ hayri'l-amel”i kaldırmıştır.⁸¹ Ayrıca bazı emirlerin “hayye alâ hayri'l-amel”i kaldırıp onun yerine “es-salâtu hayrun mine'n-nevm”i okumayı şart koştukları da olmuştur.⁸²

71 Cemâluddin Ebu Muhammed Abdullah ez-Zeylei, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye maa Hâşiyetihi Buğyetu'l-Elmei fi Tahrici'z-Zeylei*, thk. Muhammed Avâme (Beyrût: Müessesetu'r-Reyyân, 1418/1997), 1: 291.

72 Ahmed İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyyeh*, thk. M. R. Sâlim (Müessesetu Kurtuba, 1406), 6: 293-294.

73 Bkz. Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, 2: 18-19.

74 Bkz. Küsi, *Kitâbu'l-Ezân*, 301.

75 Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed el-Cezeri İzzuddin İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ömer Abdusselam Tedemmuri (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1417/1997), 8: 222; Şemsuddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz ez-Zehabi, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 8: 517, 9: 607, 10: 245, 13: 513; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15: 318, 329; Ebu'l-Mehâsin Cemaluddin Yusuf İbn Tağrıverdi, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Vizâret's-Sakâfe ve'l-İrşâd el-Kavmi, ts.), 4: 32, 58; 5: 6, 49, 120, 6: 250; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini men Balde'l-Karni't-Tâsi'* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2: 122.

76 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16: 503.

77 Abdulhâyy b. Ahmed İbnu'l-İmâd el-Akrî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmud el-Arnaüt (Beyrût-Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1406/1986), 6: 129.

78 İbnu'l-İmâd el-Akrî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, 6: 244.

79 İbnu'l-İmâd el-Akrî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, 6: 378.

80 İbn Tağrıverdi, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, 5: 282.

81 Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtu'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: Dâru Sâdir, 1994), 3: 236. Ayrıca bkz. Zehabi, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, 9: 608, 11: 443, 754, 935; İbn Tağrıverdi, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, 6: 103.

82 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8: 145; İbn Tağrıverdi, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, 4: 222.

Celâluddin es-Suyûtî (v. 911/1505) de olaya değinmektedir. Onun *el-Hâvî li'l-Fetâvî* adlı eserinde kaydettiğine göre, Yâkût el-Hamevî'nin (v. 626/1229) *Mu'cemu'l-Udebâ* adlı eserinde şöyle geçmektedir: Nureddin Zengi eş-Şehîd (v. 570/1174), Haleb'te büyük bir medrese açınca, devrin ünlü Hanefî âlimi el-Burhân el-Belhî'yi orada ders vermeye çağırıldı; o da orada ders vermeye başladı. O zamanlar ezan Haleb'te Şia anlayışı üzere okunuyordu; yani "hayye alâ hayri'l-amel" ibaresi ilave ediliyordu. el-Belhî bunu duyunca, fakihlere minarelere çıkmalarını ve onlara meşru olan hâliyle yani "hayye alâ hayri'l-amel" ilavesi olmaksızın ezan okumalarını emretmelerini söyledi, sonra dedi ki: "Onlardan kim böyle okumaktan imtina ederse, onu baş aşağı minareden atın." Fakihler müezzinlere ezan okumalarını emrettiler, onlar da "hayye alâ hayri'l-amel" ilavesi olmaksızın okudular.⁸³ Ancak *Mu'cemu'l-Udebâ*'da "hayye alâ hayri'l-amel" ile ilgili bir-iki rivayet bulduğumuz halde bu konuya dair bir bilgiye rastlamadık.⁸⁴

Ayrıca Sultan Alparslan (v. 465/1072) zamanında muhtelif beldelerde okunan ezanlardan "hayye alâ hayri'l-amel" ibaresinin kaldırıldığı ve Alparslan'ın da buna destek verdiği belirtiliyor.⁸⁵ Şii bölgelerde okunan ezanlarda söylenen bu ibarenin ezanı bozduğu, onu geçersiz kıldığı iddia edilmiştir.⁸⁶

Dolayısıyla "hayye alâ hayri'l-amel" ibaresi tarihî süreç içerisinde zaman zaman ezana ilave edilmiş, zaman zaman da kaldırılmıştır. Bugün İran, Irak gibi Şiilerin etkili olduğu bölgelerde okunan ezanlarda bu kısım tekrarlanmaktadır.⁸⁷

2.3. Eşhedu Enne Aliyyen Veliyyullâh İbaresini

"Şehadet ederim ki Ali, Allah'ın veli kuludur" anlamına gelen (eşhedu enne Aliyyen veliyyullah) ibaresi de yine Şia'ya mensup Müslümanların ezana yaptıkları bir ilave olup "eşhedu enne Muhammeden Rasûlullâh"tan sonra iki kez söylenir.⁸⁸ Bunu söylemek, sadece Hz. Ali'nin Allah'ın veli kullarından biri olduğuna şehadet etmek değil, aynı zamanda onun Hz. Peygamber'den sonra yeryüzünde yaşayan insanların en hayırlısı, en üstünü ve en iyisi olduğunu beyan ve itiraf etmektir.⁸⁹ Bazı kaynaklarda bu ilave "eşhedu enne Aliyyen bi'l-hakki veliyyullâh" "Şehadet ederim ki Ali, hakikaten Allah'ın veli kuludur" şeklinde geçiyor.⁹⁰

Ancak bu ilavenin ezandan bir cüz olup olmadığı konusunda Ehl-i Beyt arasında bir ittifak yoktur.⁹¹ Esasen Şii fukahânın, bu kısmın ezandan olmadığı hususunda icma ettikleri, bununla beraber iki şehadeti, yani "eşhedu enlâ ilâhe illellâh" ile "eşhedu enne Muhammeden rasûlullâh"ı üçüncü şehadet olan "eşhedu enne Aliyyen veliyyullâh" ile kemâle erdirmeyi müstehap gördükleri de belirtiliyor.⁹²

83 Celâluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvî* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1424/2004), 1: 146.

84 Şihâbuddin Ebû Abdillâh Yakût er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ (İrşâdu'l-Erib ilâ Marifeti'l-Edîb)*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 5: 2031, 2063.

85 İbn Tağrıverdi, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, 5: 20, 238.

86 Abdullâh b. Abdurrahman el-Cebrîn, *el-Müfîd fi Takrîbi Ahkâmî'l-Ezân (124 Fetvâ Tuhimmu el-Müezzine ve Sâmi'l-Ezân)* (y.y., 1414), 28-29.

87 İçinde "hayye alâ hayri'l-amel" sözlerinin geçtiği Şii ezanını dinlemek için https://www.youtube.com/watch?v=si2gpyY_6UM (14.02.2017)

88 Bkz. Udra, *el-Ezânu fi'l-İslâm*, 45.

89 Meylânî, *eş-Şehâde bi'l-Velâyeti fi'l-Ezân*, 12.

90 Bkz. Udra, *el-Ezânu fi'l-İslâm*, 45.

91 Şahin, "Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri", 38-46.

92 Bkz. Cezîri ve đđr., *Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erbâa ve Mezhebi Ehlil-Beyt*, 1: 439; Şahin, "Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri", 51-52.

Bununla beraber İsnâ Aşeriyye Şiası arasında bu ifadenin ezanda okunması gerektiği yönünde bir ittifak ve icmanın mevcudiyetinden bahsedilmektedir.⁹³ Hatta onların eserlerinde geçtiğine göre bir gün sahabeden biri Rasulullah'ın huzuruna girer ve der ki: Ya Rasulullah Ebû Zer, ezan okurken aynı zamanda “eşhedu enne Aliyyen veliyyullah” diyor. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “evet bu böyledir. Yoksa siz Ğadiri Humda size ‘ben kimin velisiysem, Ali de onun velisidir; kim ki bunun gereğini yapmazsa bu onun aleyhine olur’ dediğimi unuttunuz mu?” demiştir.⁹⁴ Başka bir rivayette ise şöyle geçiyor: “Bir gün Rasulullah'ın huzuruna biri girer ve der ki: Ya Rasulullah, bugün daha önce hiç duymadığım bir şey duydum: Selman ezanda (eşhedu enne Aliyyen veliyyullah diyerek) Ali'nin velayetine şehadet etti, der. Hz. Peygamber “hayırlı bir şey söylemiştir” diye cevap verir.”⁹⁵

Kaynaklarda geçen bilgilere göre Büveyhiler (miladi 932-1062 yılları arası) ve İlhaneliler (miladi 1256-1344 yılları arası) döneminde Şiiler güçlü oldukları halde ezana “eşhedu enne Aliyyen veliyyullah” ibaresini koymamış, bu şekilde ezan okumamışlardır.⁹⁶ Ancak Safeviler (miladi 1501-1736 yılları arasında) ve Kaçarların (miladi 1795-1925 yılları arası) hâkimiyeti döneminde ezan, “ibadete çağırın dîni bir simge” olmaktan çıkarılmış, “siyasî bir sembol” haline getirilmiştir. Bunun için de ona “eşhedu enne Aliyyen veliyyullah” veya Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber hariç bütün mahlûkattan üstün olduğu, Hz. Peygamber'in hak halifesi olduğu gibi anlamlar yansıtan diğer bazı ibarelerin eklenmesine müsaade edilmiş ve ezanlar Şiilerin hâkim olduğu bölgelerde bu ilavelerle okunmaya başlanmıştır.⁹⁷

Bugün de İran ve Irak gibi Şia'nın hâkim olduğu bölgelerde ezan, hayır ve bereket ummak maksadıyla müstehab olarak⁹⁸ “eşhedu enne Aliyyen veliyyullah” yanında “eşhedu enne Emîra'l-Mü'minin Aliyyen veliyyullah”, “eşhedu enne Emîra'l-Mü'minin Aliyyen hucetullah”, “eşhedu enne Mevlana Emîra'l-Mü'minin Aliyyen veliyyullah” gibi ilavelerle okunmaktadır.⁹⁹

Şii âlimler bu ibareyi bilhassa önemsemektedirler. Zira bu ibare, onların Hz. Ali konusundaki inançlarının dış âleme açık bir yansımasını ifade etmektedir. Şiiler, Hz. Ali'ye olan aşırı bağlılıklarını kitaplarında açıkça yazdıkları gibi, bunu aynı zamanda en belirgin dîni simge olan ezanda da duyurma gereği duymuşlardır. Bu tutumun, tarihi Şii-Sünnî anlaşmazlığının bir yansıması olduğu da söylenebilir. Şiiler, Sünnilere kabul ettiremedikleri bu anlayışlarını ezanda haykırarak duyurma ihtiyacı duymuş olmalıydılar.¹⁰⁰ Bu, aynı zamanda Şiilerin kendi içlerinde bir bütünlük oluşturmalarını ve “Ali inancı” ilkesi etrafında birleşmelerini sağlamak açısından da büyük önem arz etmektedir. O yüzden Şiiler bu ibareye büyük önem atfetmektedirler.

“Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah” ilavesiyle okunan ezanların geçersiz ve anlamsız olduğu Sünnî bazı âlimler tarafından belirtilmiştir.¹⁰¹

93 Meylânî, *eş-Şehâde bi'l-Velâyeti fi'l-Ezân*, 7-9.

94 Meylânî, *eş-Şehâde bi'l-Velâyeti fi'l-Ezân*, 25.

95 Meylânî, *eş-Şehâde bi'l-Velâyeti fi'l-Ezân*, 25.

96 Bkz. Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri”, 38-46.

97 Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri”, 47-51.

98 Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri”, 58-59.

99 İçinde “eşhedu enn emira'l-mü'minin Aliyyen veliyyullah” sözlerinin geçtiği Şii ezanını dinlemek için https://www.youtube.com/watch?v=si2gypY_6UM (14.02.2017)

100 Bkz. Meylânî, *eş-Şehâde bi'l-Velâyeti fi'l-Ezân*, 12.

101 Cebrîn, *el-Müfîd fi Takrîbi Ahkâmî'l-Ezân*, 28-29.

2.4. “Ve men Kaade felâ Harece” Denmesi

Bazı rivayetlerde ezanın sonunda, yatağında yatıyor olmayıp oturmanın bir sakınca-
sının olmadığını belirtmek ve bu manayı vermek üzere “ve men kaade felâ harece” dendiği
geçmektedir. Nitekim el-Beyhakî'nin naklettiği bir rivayette sahâbeden Adıyy b. Ka'b, so-
ğuk bir gecenin sabahında eşyle birlikte aynı örtünün içindeyken sabah ezanının okun-
duğunu duymuş, “es-salâtu hayrun mine'n-nevm” denince, içinden “keşke ve men kaade
felâ harece dense” diye geçirmiş, Hz. Peygamber'in müezzini de ezanın sonunda “ve men
kaade felâ harece” demiştir.¹⁰² Rivayette bunun Hz. Peygamber döneminde olduğu bilhassa
belirtilmektedir.¹⁰³ Her ne kadar bazı rivayetlerde bu bilgi geçiyorsa da böyle bir ibarenin
ezanda okunmasına hiçbir zaman rağbet gösterilmemiş ve böyle bir ibarenin olduğu bir
ezan okunmamıştır.

2.5. Hz. Peygamber'e Salat Getirmek

Öteden beri İslam âleminin değişik bölgelerinde ezanın hemen ardından Hz.
Peygamber'e salat ve selam getirilmektedir. Çok eski dönemlerde başlayan bu âdet, hâlâ
bazı yerlerde sürdürülmektedir. Kaynakların kaydettiğine göre bazı müezzinler, “lâ ilâhe
illâllâh” diyerek ezanı bitirdikten sonra “ve sallâllâhu alâ seyyidînâ Muhammedin ve alâ
âlihi ve sahbîhi ve sellem” derken; bazıları “es-salâtu ve's-selâmu aleyke yâ evvele halkillâhi
ve hâteme rusulillâhi ve sallâllâhu aleyke ve'l-hamdu lillâhi Rabbi'l-âlemîn” demişlerdir.¹⁰⁴
“Ve radiyellâhu tebâreke ve teâlâ anke yâ şeyhe'l-arab” dendiği de rivayet edilmiştir.¹⁰⁵

İbn Hacer el-Heytemî (v. 974/1566), Hz. Peygamber'e ezandan sonra salat ve selam
okuma âdetini Selahaddin Eyyûbî'nin (v. 592/1195) başlattığını söyler. Onun verdiği bilgi-
ye göre, Hz. Peygamber'e salat ve selam getirme işi ilk kez onun emriyle Mısır ve çevresinde
uygulanmıştır. Daha önce buralarda hâkim olan bir hükümdarın devrilmesi üzerine, kız
kardeşi, müezzinlere, her vakit okunan ezandan sonra, yerine geçen oğlu için “es-selâmu
alâ'l-îmâm et-tâhîr” (temiz ve pak olan hükümdara selam olsun) demelerini emretti ve
onlar da böyle yaptılar. Sonra halifelere de selam okunmaya başlandı. Bu âdet Selahaddin
Eyyûbî'nin dönemine kadar devam etti. Selahaddin bütün bu selamları kaldırdı ve sadece
Hz. Peygamber'e salat ve selam getirilmesini emretti. O günden itibaren de sabah, akşam ve
Cuma namazı hariç, diğer namazlar için okunan ezanların ardından Hz. Peygamber'e salat
ve selam getirilmesi adet oldu. Bu adet hâlen bazı yerlerde uygulanmaktadır. Bazı bölge-
lerde Hz. Peygamber'e salat ve selam, sabah ve Cuma ezanlarından önce de okunmaktadır.
Akşam namazı ise vakti dar olduğu için bu vakitte okunan ezanda salat ve selam getirilmez.
Bütün bu bilgileri veren el-Heytemî, kendisi Selahaddin'in yaptığını beğenip tasvip etmekle
birlikte, “bizim meşayihimiz ve diğer âlimler, bugün müezzinlerin yapmakta oldukları gibi
ezandan sonra Peygamber'e salat ve selam getirmelerinin bid'at olduğuna, ezan konusunda
esas olanın Hz. Peygamber dönemindeki şekli olduğuna dair fetva vermişlerdir” diyor.¹⁰⁶

102 Ahmed b. Hanbel, *Musnedu Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayip el-Arnaut ve dğr. (Müessesetü'r-Risale, 1421/2001),
29: 524; Abdullah b. Muhammed Ebu Muhammed el-Mekki el-Fâkihi, *Fevâidu Ebi Muhammed el-Fâkihi*,
thk. Muhammed b. Abdillâh b. Ayiz el-Gabani (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 279; Ebubekir İbn Ebi
Şeybe, *Müsnedu İbn Ebi Şeybe*, thk. Adil b. Yusuf el-Azazi ve Ahmed b. Ferid el-Mezidi (Riyad: Dâru'l-Vatan,
1997), 2: 46; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, 1: 585, 586, 623.

103 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, 1: 586; Fakihi, *Fevâidu Ebi Muhammed el-Fâkihi*, 279.

104 Bkz. Udra, *el-Ezânu fî'l-İslâm*, 42.

105 Bkz. Kûsî, *Kitâbu'l-Ezân*, 302.

106 Ahmed Şihâbuddin b. Muhammed Bedruddin İbn Hacer el-Mekki el-Heytemî, *el-Fatâvâ el-Kubrâ el-
Fikhiyyeh* (Mısır, ts.), 1: 131. Ayrıca bkz. Udra, *el-Ezânu fî'l-İslâm*, 43.

Konuyu değerlendiren Eşref Udra da bu ziyadelerin meşru olmadığını söylüyor.¹⁰⁷ Ezer ulemasının bu ilaveye “istihsan” deyip güzel gördüklerini belirten el-Kûsî ise, buna rağmen bu ilavenin mezmûm, bid’at ve dalalet olduğunu, hiçbir meşru yol ile bize intikal etmediğini belirtiyor.¹⁰⁸

Ülkemizde de son zamanlarda bazı yerlerde perşembe günü ikindi ezanından önce, bazı yerlerde de yatsı ezanından önce Hz. Peygamber’e salat ve selam getirilmektedir.¹⁰⁹ Ancak, ezandan önce okunduğu için bunun ezana ilaveyle bir ilgisi yoktur.

Yukarıdaki hâdisede geçtiği üzere ezandan sonra hükümdara selam getirilmesi, tamamıyla dinî bir simge olan ezanın, zaman zaman siyasî bir amaçla kullanıldığını göstermektedir. Örneklerde geçtiği üzere siyasal güç, yeni hükümdara selam ve bağlılık ifade eden bir ibarenin ezana ilave yapılmasını emrediyor. Bu tamamen siyasî bir eylemdir; dinî bir simgenin siyasî amaçlar için kullanılması girişimidir. Tabii ki bunun aynı zamanda toplumsal bir boyutu da vardır. Her ezanın ardından minarelerde ezanın bir parçasıymış gibi hükümdara bağlılık anlamına gelen bir ibarenin söylenmesi, halk üzerinde siyasal bir etki yaratır ve aynı zamanda onları sindirir. Öte yandan dinin sembolü olan ezanda hükümdarın zikredilmesi, halk nazarında onu kutsallaştırır. Dolayısıyla ona bağlılık ilahî bir boyut kazanırken, ona karşı gelmek de dinî bir isyan manası içerir.

Bu tür girişimlere izin vermenin sonunun nereye varacağını tam kestirmek mümkün olmaz. Önceleri sadece bir kral olan Mısır Firavunlarının, yapılan her işlemi “bi izzeti Firavun”¹¹⁰ dedirterek kendi adlarıyla yaptıklarını, bu anlayışın daha sonraları onları tanrılaştırmaya götürdüğünü ilgili ayetten anlayabiliyoruz. Sonuç olarak bu tür girişimlerle, dinî bir simge olan ezan kullanılarak siyasal rant elde edilmektedir. Belki başlangıçta bu niyet taşınmamış olabilir, fakat daha sonra girişim böyle bir boyut kazanabilir.

Böyle bir girişimi tasvip etmek elbette mümkün değildir. O gün “hükümdara selam olsun” şeklinde olan ibare, şayet adet olup devam etseydi, ileride çok daha farklı ibarelere dönüşebilirdi. Ne var ki Selahaddin Eyyubi, bu âdeti kaldırmakla büyük bir tehlikenin önünü kesmiştir ve İslami bir simgenin yozlaşmasını önlemiştir.

Selahaddin Eyyubi bu geleneği kaldırmakla elbette büyük bir hizmet ifa etmiştir, ancak onun yerine Hz. Peygamber’e salat ve selam söylenmesi geleneğini getirmekle aynı zamanda ezana ilave noktasında bir bidatin de mucidi olmuştur. Selahaddin’in bu tavrı, onun Hz. Peygamber’e olan bağlılığının bir tezahürü olarak görülebilir. Ancak, biz de el-Heytemî’nin meşayihinin belirttiği üzere, Peygamber’e salat ve selam dahi olsa Hz. Peygamber’den onay almayan bir ilavenin ezana yapılmasının bidat olduğuna, bu anlayışın daha başka ilavelerin kapsını açacağına ve ezanın Hz. Peygamber dönemindeki şekli üzere kalması gerektiğine inanıyoruz. Esasen bu tür müdahalelerin doğru olmadığı başka bazı kaynaklarda da dile getirilmiştir.¹¹¹

Bu noktada işaret etmek gerekir ki, günümüzde de bazı dinî simge ve kavramların siyasal veya maddi çıkar için kullanıldığı görülmektedir. Her kişi ve kurumun bu konuda

107 Bkz. Udra, *el-Ezânu fi'l-İslâm*, 43.

108 Bkz. Kûsî, *Kitâbu'l-Ezân*, 298, 302.

109 15 Temmuz 2016 tarihindeki hain darbe girişiminin olduğu gece ülkemizin dört bir yanında minarelerden yükselen ve ülkemizin birliğini, bütünlüğünü, gücünü ve kararlılığını haykırmak için okunan salaların, darbeye karşı çıkanlara moral vermek, darbecilerin ise morallerini bozmak açısından çok etkili ve manidar olduğunu belirtmek isteriz.

110 Bkz. eş-Şuara 26/44.

111 Cebrîn, *el-Müfîd fi Takrîbi Ahkâmi'l-Ezân*, 30, 46.

gereken hassasiyeti göstermesi gerektiği kanaatindeyiz. Aksi takdirde dinî simgeler ve kavramlar ulviyetini yitirir, sıradan bir hâl alır.

2.6. Ezanda “Seyyidena” Denmesi

Bazı yörelerde müezzinler ezan okurken ve kamet getirirken, “eşhedü enne seyyidena Muhammeden Rasûlullâh” diyerek “efendimiz” anlamında “seyyidena” kelimesini ilave ederler. İbn Hacer bunun da caiz olmadığını söyler.¹¹² Konuyu işleyen el-Kûsi de, “bil ki, ezana “seyyidena” veya “habîbî” lafızlarının ilave edilmesi bidattır ve cehaletten kaynaklanmaktadır” diyor.¹¹³ Biz de ezana, aslında olmayan bu tür ilavelerin yapılmasının doğru olmadığı kanaatinde olduğumuzu daha önce belirtmiştik. Bunu yapanların iyi niyetle ve ihlâsla yaptıkları konusunda şüphemiz yoktur. Ezanda Hz. Peygamber’in adından önce “seyyidena” diyen kişi, mutlaka Hz. Peygamber’e olan saygısından ve ona olan muhabbetinden dolayı bunu söylemiş olmalıdır. Pek çok âlimimizin doğru bulmadığı gibi biz de Peygamberimizin sevgisinden kaynaklandığını söyleyebileceğimiz böyle bir ilavenin yapılmasını doğru bulmuyoruz.

Bu arada belirtelim ki bu son iki ilave bilhassa Sünnî kesimde söz konusudur, Şiiilerde ise Hz. Ali’nin adının önüne “Mevlana”, “emiru’l-mü’minin” gibi nitelemelerin getirildiğine yukarıda işaret etmiştik.

3. Ezana İlave Yapmanın Nedenleri

Yukarıda farklı zamanlarda ezana yapılmış ilavelerden bahsettik. Bunlar bizim tespit edebildiklerimizdir. Bunların dışında da bazı ilaveler olabilir. Mesela müezzinin, ezanın her cümlesinin ardından ona münasip bir dua yapması, bazı Şii müezzinlerin de ezanın cümlelerinin arasında Farsça manasına dair bazı ibareler terennüm etmesi söz konusu olabilmektedir. Ezandan farklı bir şekilde, farklı bir ses tonuyla, farklı bir makamda okunsa da bunların zamanla ezanla karışma tehlikesi bulunmaktadır.

Burada kısaca insanların neden buna ihtiyaç duydukları konusu üzerinde de durmak istiyoruz. Ezan, günde beş kez yüksek sesle ve hereksin duyabileceği şekilde okunduğu için, diğer pek çok simge ve sembolden daha büyük bir önem arz etmektedir. O yüzden önemi nispetinde müdahalelere maruz kalmıştır. Çünkü ezan, bir anlayışı, bir inancı veya bir düşünceyi insanların geneline duyurmanın en basit, en kolay ama en etkili yollarının başında gelir. Bu yüzden Şiiiler, Hz. Ali’yle ilgili kanaatini insanların geneline duyurmak için ezanı seçmiş ve onun üstünlüğünü ezana yaptıkları “eşhedü enne Aliyyen veliyullah” ibaresi ile ilan etmek istemiştir. Bununla hem kendi inanç mensuplarının bu konudaki bağlılığını pekiştirmiş, hem de farklı fikirlere mensup insanlara düşüncesini iletmiş, onları bu hususta etkilemeye çalışmışlardır.

Namaz konusundaki gevşekliği gidermek isteyenler de bunun için ezanı kullanmışlardır. Bu maksatla ezana “hayye alâ hayri’l-amel” ibaresini ilave etmişlerdir. Ezan içinde Hz. Peygamber’in adının geçtiği yere “seyyidena” kelimesini ilave edenler de ona olan bağlılıklarından dolayı bunu yapmışlardır. Ezanın sonuna Hz. Peygamber’e salâvat ilavesi de bundan dolayı olmuştur. Daha çok Ehl-i sünnet çevrelerinde yaygın olan bu son iki ilavenin, Şiâ’nın Hz. Ali’le ilgili yaptığı ilaveye bir “misilleme” olduğu da söylenebilir.

Ehl-i Sünnete mensup âlimler, yukarıda verdiğimiz ilavelerden birinci maddedeki ha-

112 Bkz. Udra, *el-Ezânu fi’l-İslâm*, 44.

113 Kûsi, *Kitâbu’l-Ezân*, 296.

riç diğerlerinin caiz ve meşru olmadığını söylemişlerdir. Ezan bir ibadettir; ona Hz. Peygamber döneminde aldığı şeklin dışında bir şekil vermek; bir şey ilave etmek veya ondaki bir şeyi çıkarmak doğru değildir.¹¹⁴ Bununla beraber İmam Ebû Yûsuf (v. 182/798) başta olmak üzere bazı Hanefî âlimler, yaşanan çağın şartları gereği dünyevî meşgalelere dalmış Müslümanlara hatırlatmada bulunmak üzere, iyilik ve takvada yardımlaşma kabîlinden ezan ile kamet arasında namazın vaktinin geldiğini ifade eden bazı sözler söylenmesini hoş karşılamışlardır.¹¹⁵ Nitekim yukarıda bu maksatla bilhassa tabiîn döneminde ezanla kamet arasında bir kez daha “es-salâtu hayrun mine’n-nevm” veya “hayye ale’s-salâh”, “hayye ale’l-felâh” gibi sözlerin söylendiğini ve Hanefî âlimlerin bunları güzel gördüklerini¹¹⁶ belirtmiştik. Ancak dikkat edilirse bunlar ezana bir ilave değildir; ezanın dışında hatırlatma kabîlinden bazı girişimlerdir ki, bunlarda sakınca olmayabilir. Ama bizzat ezana ilave niteliğinde olan; ezan sözleri arasında veya hemen onun ardından ezanın bir parçasıymış gibi söylenen sözleri kabul etmek mümkün değildir.

Hangi maksatla ve niyetle olursa olsun veya kimi ve neyi överse övsün ezana yapılacak bir ilaveyi kabul etmek, ileride daha başka şeylerin de ilave edilmesinin kapısını açmak manasına gelir. Bu kapı açıldığı takdirde bir gün ezan, bildiğimiz şekilden tamamen farklı bir şekil alabilir ki, buna mahal vermek onu yapan kişiye büyük bir sorumluluk yükler. Ezanı tüm Müslümanların “ortak bilinci”nin bir sembolü olarak değerlendirmek zorundayız. Ona yapılacak herhangi bir müdahalenin, bu ortak bilince zarar vereceği hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir. Bu konudaki hafif bir gevşeklik, ileride hiç de hesap edilemeyen sonuçlar doğurabilir. Muhtemelen bazı mezheplerin ezanı bir duyuru, bir ilan olarak görmeleri ve bundan dolayı farklı dillerde okunabileceğine cevaz vermeleri, Türkiye’de ezanın Türkçeleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyetinde yürütülen yeni anlayış gereğince ezan da dâhil ibadetlerin Türkçe ifa edilmesi kararlaştırılmış ve bunun için gerekli girişimler yapılarak ezan Türkçeye çevrilmiş, sonra da tam 18 yıl boyunca Türkçe okunmuştur.¹¹⁷ İşte bu, “ortak bilinç” olan ezanın farklı bir şekilde değerlendirilmesinin ve bu konuda gereken hassasiyetin gösterilmesinin bir sonucudur.

Sonuç

Burada İslam’ın temel sembollerinden olan ezanın ortaya çıkışı ve tarih boyunca yaşamış olduğu serüven ele alındı. Zikredilen bilgilerden, ezanın, günde beş kez kılınması gereken namaz ibadetinin vaktinin bildirilmesi zaruretinden doğduğu anlaşılmaktadır. Ağırlıklı kanaate göre bazı sahabilerin gördüğü rüya ile sabit olmuştur. Hz. Peygamber zamanında son şeklini almış olmakla beraber, tarihî süreçte ezana bazı ilavelerin yapıldığı görülmektedir. Ancak Ehl-i sünnet uleması, Hz. Peygamber döneminde ve onun tasvibiyle ezana ilave edilen “es-salâtu hayrun mine’n-nevm” hariç, diğer ilavelerin meşru olmadığını ve bunların kabul edilemeyeceğini söylemişlerdir. Şia’nın etkin olduğu İran ve benzeri bazı bölgeler hariç, ezanın okunduğu diğer İslam beldelerinde bugün ezan söz konusu ilavelerden arındırılmış olarak Hz. Peygamber dönemindeki şekliyle okunmaktadır. Ürdün gibi bazı ülkelerde ezandan sonra ve ülkemizin bazı bölgelerinde de ezandan önce Hz.

114 Bkz. Udra, *el-Ezânu fi’l-İslâm*, 46-47.

115 Bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, 1: 130-131; Kâsânî, *Bedâiü’s-Sanaî*, 1: 148-149.

116 Bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, 1: 130-131; Kâsânî, *Bedâiü’s-Sanaî*, 1: 148-149.

117 Geniş bilgi için bkz. Aydar, “Ezanın Tarihi Ve Başka Dillerde Okunması Meselesi”, 20-30; Halis Ayhan-Mustafa Uzun, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul TDV Yayınları, 1995), 38-42.

Peygamber'e salat getirilmesi âdeti vardır. Ezanın bitiminden hemen sonra söylenen bu sözün de İslam âleminde ezanda birlik ilkesine aykırı olmasından ve ileride başka farklılıklara sebebiyet verebileceğinden dolayı terk edilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Ezandan önce veya ezandan bir süre sonra tamamen ondan ayrı olarak salavat getirilmesi yahut bazı güzel ve hayırlı hatırlatma ve uyarılarda bulunulması ayrı bir husustur ve bunun doğru olup olmadığı ayrıca tartışılabilir.

Aynı dilde, aynı lafızlarla okunması hasebiyle ezan, Müslümanların birliğinin bir sembolü mesabesinde. Yabancı ülkelere gittiğimizde orijinal dili ve lafızlarıyla okunan ezanı duyduğumuzda tarifi mümkün olmayan derin bir haz alıyor, içimize, emniyet ve güvende olduğumuz hissi doğuyor ve o ülkenin insanlarıyla bir olduğumuz düşüncesine kapılıyoruz. Aynı şeyi ülkemize gelen yabancı uyruklu Müslüman kardeşlerimizden de duymuşuzdur. Hâl böyleyken farklı dillerde okunması veya yapılan ilavelerle aslı şekline başka lafızlarla nida edilmesi ayrışmalara zemin hazırlar, Müslümanlar arasında var olan ihtilaflara ezanın farklı okunması yoluyla yeni ihtilaflar ilave edilmiş olur. Son zamanlarda yazılı, görsel ve sosyal medyaya örnekleri yansıdığı gibi ezana yapılan hakaretler,¹¹⁸ gereksiz satışmalar, anlamsız müdahaleler son derece üzüntü verici olduğu gibi burada sözünü ettiğimiz husus da oldukça incitcidir; bunların her ikisi de Müslümanları üzer, gönüllerini yaralar. Ezana yapılan bu tür müdahaleler ileride daha başka ihtilaflar doğurma riski de taşımaktadır. Bu yüzden ezan, her türlü ilaveden ve müdahaleden arındırılmış olarak tıpkı Hz. Peygamber dönemindeki gibi okunmalıdır. Biz bunun zaruretine inanıyoruz. Bütün Müslümanların da bu konuda gereken hassasiyeti göstermesi lazımdır. İslam âleminin birliği ve bütünlüğü için bu, kaçınılmaz bir husustur.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Musnedu Ahmed b. Hanbel*. 6 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1402/1982.
- Ahmed b. Hanbel. *Musnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. Tahkik: Heyet. 8 cilt. Beyrut: Alemlü'l-Kutub, 1419/1998.
- Ahmed b. Hanbel. *Musnedu Ahmed b. Hanbel*. Tahkik: Şuayip el-Arnaut ve diğerleri. 50 cilt. Müessesetü'r-Risale, 1421/2001.
- Ahmed Muhtar Abdulhamid. *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyye el-Muasira*. 4 cilt. Alemlü'l-Kutub, 1429/2008.
- Ali Âli Muhsin. *Mesâil Hilâfiyye Hâre Fihâ Ehlü's-Sünneh*. Beyrût: Dâru'l-Mizân, 1424/2003.
- Aydar, Hidayet ve Mehmet Atalay. "The Issue of Chanting The Adhan in Languages Other Than Arabic and Related Social Reactions Against it in Turkey". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006): 45-63.
- Aydar, Hidayet ve Mehmet Atalay. "Interventions in Adhan Throughout Islamic History An Evaluation". *Journal of Intercultural and Religious Studies* 5 (2013): 41-66.
- Ayhan, Halis ve Mustafa Uzun. "Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 38-42. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

118 Ülkemizin büyük partilerinden birinin meclis üyesi olan ve aynı zamanda hukukçu kimliğiyle öne çıkan Sera Kadigil adındaki bir bayanın, kişisel hesabından bozuk bir Türkçeyle attığı şu tweetler son derece talihsiz ve üzüntü vericidir: "O ezanlar ki şehadetleri dinin temeli, ama benim yurdumun üstünde ebedi inlemesin artık ne olur ya! Resmen ağzıma ağzıma okunuyor her sabah"; "kapıda oynayan çocuklardan rahatsız olunca kızgın yağ dökem mi üstlerine? Ya da uyukundan uyandıran ezan için camiye basıp imamı mı keseyim?" (Bkz. <http://www.haberkupuru.com/haber/1974/chpli-saliha-sera-kadigilin-gozaltina-alinmasina-neden-olan-o-tweet.html> 14.02.2017). Ne yazık ki ezandan rahatsız olduğunu söyleyenlerle ilgili haberler sık sık basına yansımakta, sosyal medyada yer almaktadır.

- Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmûd. *Umdetu'l-Kâri Şerhu Sahîhi'l-Buhâri*. 25 cilt. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Beydâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn. *Tefsîru'l-Beydâvî el-Musemmâ Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. 2 cilt. İstanbul, ts.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin Ebubekir. *es-Sünenü'l-Kubrâ*. Tahkik: Muhammed Abdulkadir Atâ. 10 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Bezzâr, Ebubekir Ahmed b. Amr. *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Bahru'z-Zehhâr)*. Tahkik: Mahfurrahman Zeynullah ve diğeri. 20 cilt. el-Medine el-Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammad b. Ebî'l-Hasan İsmail. *Sahîhu'l-Buhâri*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Buhari, Ebu'l-Meâlî Burhanuddin. *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-Fikhi'n-Nu'mânî Fikhu'l-İmam Ebî Hanîfe Radiyallahu Anhu*. Tahkik: Abdulkerim Sami el-Cündî. 9 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Cebrîn, Abdullah b. Abdurrahman. *el-Müfîd fi Takrîbi Ahkâmî'l-Ezân 124 Fetvâ Tuhimmu el-Müezzine ve Sâmi'l-Ezân*. y.y., 1414.
- Cezîrî, Abdurrahmân, Muhammed el-Ğarevî ve Yâsir Mazic. *Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erbâa ve Mezhebi Ehli'l-Beyt*. 5 cilt. Beyrût: Menşûrâtu Dâri's-Sakaleyn, 1419/1998.
- Cüveynî, Alâüddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviri: Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Çetin, Abdurrahman. "Ezan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 36-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah. *Sünenü'd-Dârimî*. 2 cilt. Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Ebû Ya'la Ahmed b. Ali et-Temîmî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. Tahkik: Hüseyin Selim Esed. 26 cilt. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984.
- Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî. *el-Kulliyât Mu'cemun fi'l-Mustalahâti ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*. Neşir: A. Derviş ve M. el-Misrî. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1412/1992.
- Emîr es-San'ânî, Ali b. İbrahim el-Yemenî. *Teşnîfu'l-Âzân bi Esrâri'l-Ezân*. ed-Dâru'l-Yemeniyye, 1407/1987.
- Fâkihi, Abdullah b. Muhammed Ebu Muhammed el-Mekki. *Fevâidu Ebî Muhammed el-Fâkihi*. Tahkik: Muhammed b. Abdillâh b. Ayiz el-Ğabani. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Ebu Tahir Muhammed b. Yakup. *el-Kâmusu'l-Muhît*. Tahkik: Mektebu Tahkiki't-Turas fi Müesseseti'r-Risale. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1426/2005.
- Gülle, Sıtkı. "Ezanla İlgili Tartışma Bağlamında Bazı Değerlendirmeler". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2009): 1-14.
- Günaydın, Mehmet. "Din Hizmetlerinde Teknolojinin Kullanılması: Hoparlörle Ezan Okuma Meselesi". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)* içinde, 2: 31-44. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Halebî, Ebu'l-Ferec Ali b. İbrahim b. Ahmed. *es-Siyretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-Uyûn fi Sireti'l-Emîni'l-Me'mûn)*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427.
- Heysemî, Ebu'l-Hasan Nuruddin Ali b. Ebibekir. *Mecmau'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*. Tahkik: Hisâmuddin el-Kudsî. 10 cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- Heytemî, Ahmed Şihâbuddin b. Muhammed Bedruddin İbn Hacer el-Mekki. *el-Fatâvâ el-Kubrâ el-Fikhiyyeh*. 4 cilt. Mısır, ts.

- Hûfî, es-Seyyid Ebu'l-Kasım el-Musa. *Minhâcu's-Sâlihîn el-İbâdât*. 3 cilt. Kum: Medinetu'l-İlm, 1410.
- Hûî, Ebu'l-Kasım el-Müsevî. *Menâhîcu's-Sâlihîn el-İbâdât Fetâvâ Mercii'l-Müslimin Zeîmi'l-Havzati'l-İlmiyye es-Seyyid Ebu'l-Kasım el-Müsevî el-Hûî*. 2 cilt. Kum 1410.
- Ishfâhânî, er-Râğîb. *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- İbn Ebî Şeybe, Ebubekir. *Musannafu İbn Ebî Şeybe (el-Musnnafe fi'l-Hadîsi ve'l-Âsâr)*. Tahkik: Kemal Yusuf el-Hût. 7 cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ebî Şeybe, Ebubekir. *Müsnedu İbn Ebî Şeybe*. Tahkik: Adil b. Yusuf el-Azazi-Ahmed b. Ferid el-Mezidi. 2 cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Tarkim ve tashih: A. F. Abdulbâki ve M. el-Hatîb. 13 cilt. Kâhire: Dâru'r-Reyyân, 1407/1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *el-Metâlibu'l-Âliyye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniyye*. es-Suûdiyye: Tahkik: Saad b. Nâsır b. Abdilaziz eş-Şusri ve diğerkleri. 19 cilt. Dâru'l-Âsime, 1419.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtu'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*. Tahkik: İhsan Abbas. 7 cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 1994.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed et-Temîmî ed-Dârimî. *Sahîhu İbn Hibbân*. Tahkik: Şuayb el-Arnaût. 18 cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. Tahkik: M. es-Sikâ, İ. el-Ebyârî ve A. Şelebî. 2 cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1985.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Tahkik: M. İ. el-Benna, M. A. Aşûr ve A. Guneym. 8 cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail el-Kureşi. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki. 11 cilt. Dâru Hecer li't-Tibâ ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l-İ'lân, 1424/2003.
- İbn Kudâme, Muvafikuddin Ebu Muhammed Abdullah. *el-Muğni*. Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki ve Abdulfettah Muhammed el-Hulv. 15 cilt. Riyad: Dâru Alemi'l-Kutub, 1417/1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sunenu İbn Mâce*. 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. 15 cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 1414/1994.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed. *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muktesid*. 4 cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1425/2004.
- İbn Seyyidî'n-Nâs, Muhammed b. Abdillâh. *es-Sîretu'n-Nebeviye el-Musemmâ Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzi ve's-Semâili ve's-Siyer*. Kâhire: Mektebetu'l-Kudsî, 1406/1986.
- İbn Tağrıverdi, Ebu'l-Mehâsin Cemaluddin Yusuf. *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 cilt. Mısır: Vizâret's-Sakâfe ve'l-İrşâd el-Kavmî, ts.
- İbn Teymiyye, Ahmed. *Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyyeh*. Tahkik: M. R. Sâlim. 9 cilt. Müessesetu Kurtuba, 1406.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed el-Cezerî İzzuddin. *el-Kâmil fi't-Târih*. Tahkik: Ömer Abdusselam Tedemmurî. 11 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnu'l-İmâd, Abdülhayy b. Ahmed el-Akrî. *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*. Tahkik: Mahmud el-Arnaût, 11 cilt. Beyrût-Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1406/1986.
- İbnü'l-Atiyye, Ebu'l-Muhammed Abdü'l-Hak el-Endulusî. *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîr'il-Kitâbi'l-Azîz*. Tahkik: Abdusselam Abdurraûf Muhammed. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001.

- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahmân. *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. Tahkik: Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 cilt. Dârü'l-Kutubi'l-Arabî, 1422.
- Juynboll, Th. W. "Ezân". *İslam Ansiklopedisi*. 4: 429. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Kamiloğlu, Ramazan. "Türk Kültüründe Ezan ve Makamları". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 5 (2010): 221-237.
- Karafi, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. İdris el-Mâliki. *ez-Zehîra*. Tahkik: Muhammed Hacı ve diğerleri. 14 cilt. Beyrut: Dâru Ğarbi'l-İslami, 1994.
- Kâsânî, Alâuddîn. *Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertibi'ş-Şerâi'*. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1402/1982.
- Kuleynî, Muhammed b. Yakup. *el-Kâfi Fürûu'l-Kâfi*. 8 cilt. Beyrût: Menşûrâtü'l-Fecr, 1428/2007.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. 10 cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1405/1985.
- Kûsî, Ebû Hatim Usâme b. Abdillâh. *Kitâbu'l-Ezân*. Muessesetu Kurtubâ li'n-Neşri ve't-Tevzî' 1408/1987.
- Makdisî, Ebu Muhammed Muvafikuddin. *el-Kâfi fî Fıkhî'l-İmam Ahmed*. Tahkik: Muhammed Faris ve Masad Abdulhamid es-Sa'dânî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Hâvi el-Kebir fî Fıkhî Mezhebi'l-İmam eş-Şâfiî ve Şerhu Muhtasari'l-Müzeni*. Tahkik: Ali Muhammed Muavvid-Adil Ahmed Abdulmevcud. 19 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsiru'l-Mâverdi*. Tahkik: Es-Seyyid İbn Abdilmaksud b. Abdurrahim. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Merğînânî, Ali b. Ebibekir Ebu'l-Hasan Burhanuddin. *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedi*. Tahkik: Tallal Yusuf. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî ts.
- Meylânî, es-Seyyid Ali. *eş-Şehâdetu bi'l-Velâyeti fî'l-Ezan*. Kum: Merkezi'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, 1421.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf. *et-Teârîf*. Tahkik: M. R. ed-Dâye. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1410.
- Müslim b. el-Haccâc. *Sahihu Müslim*. 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed. *Sunenu'n-Nesâî*. 7 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed. *es-Sünenu'l-Kubrâ*. Tahkik: Hasan Abdulmin'im eş-Şelebî. 12 cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebu Zekeriya Muhyiddin Yahya. *Ravdatu't-Tâlbîn ve Umdetu'l-Müftîn*. Tahkik: Züheyr eş-Şâviş. 12 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslami, 1412/1991.
- Nevevî, Ebu Zekeriya Muhyiddin Yahya. *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*. 20 cilt. Dâru'l-Fikr, ts.
- Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin. *Tefsîru el-Fahr er-Râzî eş-Şehir bi't-Tefsîru'l-Kebir ve Mefâtili'l-Ğayb*. 32 cilt. Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Sâdi Ebu Habîb. *el-Kâmûsu'l-Fıkhî Luğatan ve'Stilahan*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1988.
- Savvâf, Muhammed Şerif Adnan. *Beyne's-Sünne ve'ş-Şia el-Mesâilu'l-Fıkhıyye elleti halefe fihâ eş-Siatu'l-İmamiyye Ehle's-Sünneti ve'l-Cemaa (Mesâilu'l-İbâdât ve'n-Nikâh ve't-Talâk ve'r-Rada)*. Dimaşk: Beytü'l-Hikme, 1426/2006.
- Serahsî, Ebûbekir Muhammed b. Ahmed. *Kitâbu'l-Mebûsât*. 10 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1403/1982.

- Sistânî, Ali el-Hüseyn. *Menhecû's-Salihîn el-İbâdât Fetâvâ Semâheti Ayetillah el-Uzmâ es-Seyyid Ali el-Hüseyn es-Sistânî*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Müerrihi'l-Arabi, 1429/2008.
- Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman. *el-Hâvi li'l-Fetâvâ*. 2 cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1424/2004.
- Şahin, Hanifi. "Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 5, sy. 1 (2012): 35-65.
- Şerif el-Murteza. *el-İntisâr*. Tahkik: Müessesetu'n-Neşr el-İslâmî. Kum: Müessesetu'n-Neşr el-İslâmî, 1415.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Neylu'l-Evtâr*. 8 cilt. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1973.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *el-Bedru't-Tâli'bi Mehâsini men Ba'de'l-Karni't-Tâsi*. 2 cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şeybânî, Ebu Abdillâh Muhammed b. El-Hasan. *el-Asl el-ma'rûf bi'l-Mebût*. Tahkik: Ebu'l-Vefa el-Afgânî. 4 cilt. Karaçi: İdaretu'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, ts.
- Şirâzî, Ebu İshak İbrahim. *el-Mühezzeb fi Fikhi'l-İmam eş-Şâfi*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed Ebu'l-Kasım. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. Tahkik: Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi. 25 cilt. Kâhire: Dâru İbn Teymiyye, 1415/1994.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir. *Tefsiru't-Taberi Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin Et-Türki. 25 cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *Sunenu't-Tirmizî*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Udra, Eşref. *el-Ezânu fî'l-İslâm*. Trablus/Lübnân 1414-1415/1994.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed. *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân*. Tahkik: K. B. Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbuddin Ebû Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Udebâ (İrşâdu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb)*. Tahkik: İhsan Abbas. 7 cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, 9 cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Murteza. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Tahkik: Mecmûa mine'l-Muhakkikîn. 40 cilt. Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz. *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*. Tahkik: Ali Muhammed el-Becâvî. 4 cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz. *Târihu'l-İslâm ve Ve'feyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*. Tahkik: Beşşar Avvâd Ma'rûf. 15 cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer. *Tefsiru'l-Keşşâfan Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*. Tahkik: Adil Ahmed Abdulmevcud ve Ali Muhammed Muavvid. 6 cilt. Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1418/1998.
- Zeylei, Cemâluddin Ebu Muhammed Abdullâh. *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye maa Hâşiyetihi Buğyetu'l-Elmei fi Tahrîci'z-Zeylei*. Tahkik: Muhammed Avâme. 5 cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Reyyân, 1418/1997.